अनुक्रमणिका

विषय आराखडा (Subject Map) ____ *2*

PART A: शासन (GOVERNANCE) ____ *3*

1.शासनाचे महत्त्वाचे पैलू (Important Aspects of Governance) ____ 3

2.लोकशाहीत नागरी सेवांची भूमिका ____ 15

3.विविध क्षेत्रांतील विकासासाठी सरकारी धोरणे आणि हस्तक्षेप ____ 16

4.विकास प्रक्रिया आणि विकास परिसंस्था (Development Processes and the Development Industry) ____ 22

Part B: सामाजिक न्याय (SOCIAL JUSTICE) ____ *28*

1.लोकसंख्येतील असुरक्षित घटक (Vulnerable Sections of the Population) ____ 28

2.सामाजिक क्षेत्राचा विकास आणि व्यवस्थापन (Development & Management of Social Sector) (आरोग्य, शिक्षण आणि मानवी संसाधने या विषयांच्या संदर्भात) ____ 43

3.गरिबी आणि भूकेशी संबंधित समस्या (Issues relating to Poverty and Hunger) ____ 51

PRAYAAS

विषय आराखडा (Subject Map)

Part A: शासन (GOVERNANCE)

राज्यसंस्था कशी कार्य करते आणि सेवा पुरवते → शासन म्हणजे राज्यसंस्थेची प्रक्रिया, संस्था, घटक आणि क्षमता यांचा अभ्यास.

I. शासनाचे आधारस्तंभ (Foundations of Governance) (आदर्शात्मक आणि संस्थात्मक आधार)	• शासनाची संकल्पना (Concept of Governance) • सुशासनाची तत्त्वे (Good Governance principles) • पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व (Transparency & Accountability) • कायद्याचे राज्य आणि प्रतिसादक्षमता (Rule of law & responsiveness)	→हे शासनाची **मूल्ये** आणि **मानके** निर्धारित करते.
II. शासनाची साधने आणि यंत्रणा (Instruments & Mechanisms) (ज्या साधनांद्वारे शासन चालते)	• **पारदर्शकता यंत्रणा:** माहितीचा अधिकार (RTI), खुला डेटा (Open data), प्रकटीकरण निकष. • **उत्तरदायित्व यंत्रणा:** विधीमंडळ देखरेख (Legislative oversight), सामाजिक अंकेक्षण (Social audit), दक्षता संस्था (Vigilance institutions). • **नागरिक सनद (Citizens' Charters):** सेवा मानके आणि तक्रार निवारण.	→ राज्यसंस्थेची **जबाबदारी/उत्तरदायित्व** सुनिश्चित करते.
III. तंत्रज्ञान-सक्षम शासन (Technology-Enabled Governance) (शासनाचे आधुनिकीकरण)	• **ई-प्रशासन (E-Governance):** उपयोजन (Applications), मॉडेल्स (G2C, G2G, G2B), यश, मर्यादा आणि भविष्यातील संधी.	→ कार्यक्षमता, व्याप्ती आणि **समावेशकता** सुधारते.
IV. शासनातील प्रशासकीय घटक (Administrative Actors) (प्रणाली कोण चालवते)	• लोकशाहीत सनदी सेवांची (Civil Services) भूमिका. • धोरण आखणी (Policy formulation) आणि अंमलबजावणी. • सेवा वितरण (Service delivery) आणि नैतिक तटस्थता.	→ हा शासनाचा **मानवी कणा** आहे.
V. सरकारी धोरणे आणि हस्तक्षेप (Policies & Interventions) (शासनाचे कृतीत रूपांतर)	• धोरण निर्मिती प्रक्रिया आणि आराखडा. • धोरण अंमलबजावणी, देखरेख (Monitoring) आणि मूल्यमापन. • धोरण आखणी आणि अंमलबजावणीतील समस्या.	→ शासन आणि **सामाजिक न्याय** यातील दुवा.
VI. शासनातील बिगर-शासकीय घटक (Non-State Actors)	• स्वयंसेवी संस्था (NGOs) आणि स्वयंसाहाय्यता गट (SHGs).	→ राज्यसंस्था + समाज = **शासनाची फलिते**.

(सहयोगी शासन - Collaborative Governance)	• नागरी संस्था (CSOs), देणगीदार आणि धर्मादाय संस्था. • खाजगी क्षेत्र आणि CSR (Corporate Social Responsibility).	
Part B: सामाजिक न्याय (SOCIAL JUSTICE) **शासनाने काय दिले पाहिजे → सामाजिक न्याय हा समता, समावेशकता आणि मानवी विकासावर लक्ष केंद्रित करतो.**		
VII. कल्याणकारी राज्याची संरचना (Welfare State Architecture) (लक्षित पुनर्वितरण यंत्रणा)	• केंद्र आणि राज्यांच्या कल्याणकारी योजना. • योजनांचा आराखडा, व्याप्ती आणि कामगिरीचे मूल्यांकन. • अंमलबजावणीतील आव्हाने.	→ सामाजिक न्यायाची **थेट साधने**.
VIII. संरक्षण आणि सक्षमीकरण यंत्रणा (Protection & Empowerment) (हक्क-आधारित दृष्टीकोन)	• घटनात्मक संरक्षण (Constitutional safeguards) आणि वैधानिक कायदे (Statutory laws). • संस्था आणि आयोग (Commissions). • न्यायालयीन आणि तक्रार निवारण यंत्रणा.	→ वंचितता (Exclusion) आणि **भेदभाव रोखते**.
IX. सामाजिक क्षेत्राचा विकास (Social Sector Development) (क्षमता निर्मिती)	• आरोग्य आणि शिक्षण. • मानवी संसाधन विकास.	लोकांना केवळ कल्याणाकडून **सक्षमीकरणाकडे** नेते.
X. गरीबी आणि भूक (Poverty & Hunger) (सामाजिक न्यायाची मुख्य फलिते)	• दारिद्र्य निर्मूलन. • अन्न आणि पोषण सुरक्षा. • उपजीविकेची सुरक्षा.	शासन प्रभावी असण्याची **अंतिम चाचणी**.

थोडक्यात सांगायचे तर:

- **शासन (Governance):** राज्यसंस्था **कशी (HOW)** कार्य करते हे निर्धारित करते.
- **सामाजिक न्याय (Social Justice):** राज्यसंस्थेने **काय (WHAT)** साध्य केले पाहिजे हे निर्धारित करते.

PART A: शासन (GOVERNANCE)

1.शासनाचे महत्त्वाचे पैलू (Important Aspects of Governance)

शासन प्रक्रिया समजून घेताना (Understanding Governance)

शासनाचा अर्थ:

- **शासन:** सार्वजनिक व्यवहारांचे व्यवस्थापन करण्याची प्रक्रिया, प्रणाली आणि सराव → सार्वजनिक संसाधनांचे व्यवस्थापन + अधिकारांची पूर्तता → **UNDP** आराखडा.
- **सहसंबंधात्मक संकल्पना:** संस्था, प्रक्रिया आणि घटक यांच्यातील परस्परसंवाद → निर्णय प्रक्रिया आणि अंमलबजावणी → शासन सिद्धांत (Governance theory).

- **सरकारच्या पलीकडे:** यामध्ये राज्यसंस्था + नागरी समाज + खाजगी क्षेत्र + प्रसारमाध्यमे + नागरिक यांचा समावेश होतो ➞ बहु-घटक मॉडेल (Multi-actor model) ➞ समकालीन शासन.

प्रमाणित व्याख्या:

- **UNDP (1997):** सर्व स्तरांवरील व्यवहार व्यवस्थापित करण्यासाठी आर्थिक, राजकीय आणि प्रशासकीय अधिकारांचा वापर.
- **जागतिक बँक (World Bank):** विकास साध्य करण्यासाठी आर्थिक आणि सामाजिक संसाधनांचे व्यवस्थापन करताना सत्तेचा वापर करण्याची पद्धत.

शासनातील हितधारक (Stakeholders in Governance)

1. **राज्यसंस्था (State):** विधीमंडळ, कार्यकारी मंडळ, न्यायमंडळ.
2. **बाजारपेठ (Market):** खाजगी क्षेत्र, सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रम (**PSUs**), कामगार संघटना इ.
3. **नागरी समाज (Civil Society):** स्वयंसेवी संस्था (**NGOs**), दबाव गट, स्वयंसाहाय्यता गट (**SHGs**) इ.
4. **आंतरराष्ट्रीय संस्था: IMF**, **World Bank**, **UN** (संयुक्त राष्ट्रे) इ.
5. **जनता (People)**

सुशासनाची प्रमुख वैशिष्ट्ये (Core Characteristics of Good Governance)

- **कायद्याचे राज्य (Rule of Law):** कायद्यासमोर समानता ➞ अनुच्छेद 14; मनेका गांधी खटला, 1978.
- **पारदर्शकता (Transparency):** माहितीपूर्ण नागरिक ➞ माहिती अधिकार कायदा (**RTI**), 2005.
- **उत्तरदायित्व (Accountability):** कार्यकारी मंडळाची जबाबदारी/उत्तरदायित्व ➞ **CAG** (कलम 148); सार्वजनिक लेखा समिती (**PAC**) प्रणाली.
- **लोकसहभाग (Participation):** लोक-केंद्रित शासन ➞ 73 वी आणि 74 वी घटनादुरुस्ती (**CAA**), 1992.
- **कार्यक्षमता आणि प्रभावशीलता (Effectiveness):** फलितावर आधारित (Outcome-based) प्रशासन ➞ आकांक्षात्मक जिल्हा कार्यक्रम (**Aspirational Districts Programme**), 2018.
- **समता आणि समावेशकता (Equity & Inclusiveness):** सामाजिक न्यायाचा दृष्टीकोन ➞ कलम 38; शाश्वत विकास उद्दिष्टे (**SDGs**), 2015.

भारतातील प्रशासनाची उत्क्रांती (Evolution of Governance in India)

कालखंड (Phase)	**प्रशासनाची प्रमुख वैशिष्ट्ये आणि उदाहरणे**
स्वातंत्र्यपूर्व काळ (Pre-Independence)	• **केंद्रीकृत वसाहतवादी प्रशासन:** उदा. ICS (भारतीय नागरी सेवा), 1858. • **दमनकारी कायदेशीर आराखडा:** उदा. IPC (भारतीय दंड संहिता), 1860; पोलीस कायदा, 1861. • **स्थानिक स्वराज्य संस्था (पहिले पाऊल):** लॉर्ड रिपन यांचा ठराव, 1882. • **घटनात्मक प्रयोग:** भारत सरकार कायदा, 1919 (द्विदल शासन); भारत सरकार कायदा, 1935 (प्रांतीय स्वायत्तता).
स्वातंत्र्योत्तर काळ (1950–70)	• **लोकशाही घटनात्मक शासन:** भारतीय संविधान, 1950. • **नियोजित विकास मॉडेल:** नियोजन आयोग (Planning Commission), 1950. • **संस्थात्मक नियंत्रण आणि समतोल (Checks & Balances):** निवडणूक आयोग (**कलम 324**); न्यायमंडळ (**कलम 124**). • **कल्याणकारी राज्य दृष्टीकोन:** मार्गदर्शक तत्वे (**कलम 38–39**).
संकट आणि सुधारणा काळ (1975–90)	• **सत्तावादी केंद्रीकरण:** आणीबाणी, 1975–77 (**कलम 352**). • **मूलभूत संरचनेचे संरक्षण:** केशवानंद भारती खटला, 1973. • **नागरी समाजाची चळवळ:** जे.पी. (जयप्रकाश नारायण) आंदोलन, 1974. • **विकेंद्रीकरणाचा आग्रह:** अशोक मेहता समिती, 1978.

उदारीकरण आणि सुशासन (1990–2000)	• **बाजार-देय शासन:** LPG सुधारणा (उदारीकरण, खाजगीकरण, जागतिकीकरण), 1991. • **पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व:** माहितीचा अधिकार (RTI) कायदा, 2005. • **तळागाळातील लोकशाही:** 73 वी आणि 74 वी घटनादुरुस्ती, 1992. • **डिजिटल प्रशासन:** राष्ट्रीय ई-प्रशासन योजना (NeGP), 2006.
समकालीन शासन (2014–सध्या)	• **कार्यक्षमता-देय प्रशासकीय दृष्टीकोन:** "किमान सरकार, कमाल शासन" (Minimum Government, Maximum Governance), 2014. • **तंत्रज्ञान-आधारित समावेशकता:** JAM ट्रिनिटी (जनधन-आधार-मोबाईल); थेट लाभ हस्तांतरण (DBT), 2015. • **फलितावर आधारित शासन:** आकांक्षात्मक जिल्हा कार्यक्रम, 2018. • **नागरी सेवा क्षमता निर्मिती:** मिशन कर्मयोगी, 2020.
नवे प्रवाह (Emerging Trends)	• **सहभागात्मक शासन:** सामाजिक अंकेक्षण (Social Audit), MGNREGA कायदा, 2005. • **सहकारी संघराज्य:** GST परिषद (**कलम 279A**). • **डेटा-आधारित शासन:** PM गतिशक्ती, 2021. • **नैतिक शासन:** लोकपाल आणि लोकायुक्त कायदा, 2013.

शासनाचे विविध प्रकार (Various Forms of Governance)

प्रकार (Form)	**प्रमुख वैशिष्ट्ये (उदाहरणांसह)**
राजकीय शासन (Political Governance)	• सत्ता प्राप्ती आणि वैधता → मुक्त आणि न्याय्य निवडणुका, **कलम 324** • कायद्याचे राज्य → कायद्यासमोर समानता, **कलम 14**; मनेका गांधी, 1978 • उत्तरदायी कार्यकारी मंडळ → संसदीय प्रणाली, **कलम 75**
आर्थिक शासन (Economic Governance)	• धोरण आखणी आणि वाटप → अर्थसंकल्पीय प्रक्रिया, **कलम 112** • बाजारपेठ नियमन → SEBI कायदा, 1992 • कल्याणकारी वितरण → DBT आराखडा, 2015
सामाजिक शासन (Social Governance)	• मानवी विकासावर लक्ष → शिक्षण हक्क कायदा, 2009 (**कलम 21A**) • अन्न आणि पोषण सुरक्षा → NFSA, 2013 • सामाजिक समता → मार्गदर्शक तत्वे (DPSPs), **कलम 38**
प्रशासकीय शासन (Administrative Governance)	• धोरण अंमलबजावणी → सनदी सेवा, **कलम 312** (AIS) • सेवा वितरण सुधारणा → मिशन कर्मयोगी, 2020 • उत्तरदायित्व यंत्रणा → CAG, **कलम 148**
पर्यावरणीय शासन (Environmental Governance)	• शाश्वत विकास → **कलम 48A**; **कलम 51A(g)** • पर्यावरण नियमन → पर्यावरण संरक्षण कायदा, 1986 • परिणाम मूल्यांकन → EIA अधिसूचना, 2006
डिजिटल शासन (Digital Governance)	• तंत्रज्ञान-नेतृत्व प्रशासन → डिजिटल इंडिया, 2015 • तंत्रज्ञानाद्वारे पारदर्शकता → GeM पोर्टल, 2016 • रिअल-टाइम मॉनिटरिंग → PM गतिशक्ती, 2021

विकासामध्ये सरकारची भूमिका (Role of Government in Development)

भूमिका (Role)	**प्रमुख कार्ये (Key Functions)**
धोरण निर्मिती (Policy Formulation)	• दृष्टीकोन आणि दिशा निश्चित करणे → उद्देशिका (न्याय, समता) • विकास नियोजन → नीती आयोग (NITI Aayog), 2015 • क्षेत्रीय रणनीती → राष्ट्रीय आरोग्य धोरण, 2017
संसाधनांची जुळवाजुळव (Resource Mobilisation)	• महसूल संकलन → GST प्रणाली, 101 वी घटनादुरुस्ती (CAA), 2016 • सार्वजनिक खर्चाचे प्राधान्य → केंद्रीय अर्थसंकल्प, **कलम 112** • वित्तीय शिस्त → FRBM कायदा, 2003
सेवा वितरण (Service Delivery)	• आरोग्य आणि शिक्षणाची तरतूद → NHM, 2013; RTE कायदा, 2009 • शेवटच्या घटकापर्यंत सेवा वितरण → JAM–DBT, 2015 • पोषण साहाय्य → पोषण अभियान (POSHAN Abhiyaan), 2018
सामाजिक न्याय आणि कल्याण (Social Justice & Welfare)	• दारिद्र्य निर्मूलन → MGNREGA कायदा, 2005 • अन्न सुरक्षा → NFSA, 2013 • सर्वसमावेशक विकासाचे आदेश → मार्गदर्शक तत्वे (DPSPs), **कलम 38**
नियमन आणि सुलभिकरण (Regulation & Facilitation)	• बाजारपेठ नियमन → SEBI कायदा, 1992 • व्यवसायातील सुलभता (Ease of doing business) → दिवाळखोरी आणि नादारी संहिता (IBC), 2016 • पर्यावरणीय सुरक्षा उपाय → पर्यावरण संरक्षण कायदा, 1986
संस्थात्मक उभारणी (Institution Building)	• लोकशाही संस्था → निवडणूक आयोग, **कलम 324** • उत्तरदायित्व संस्था → CAG, **कलम 148**; लोकपाल कायदा, 2013 • क्षमता बांधणी → मिशन कर्मयोगी, 2020

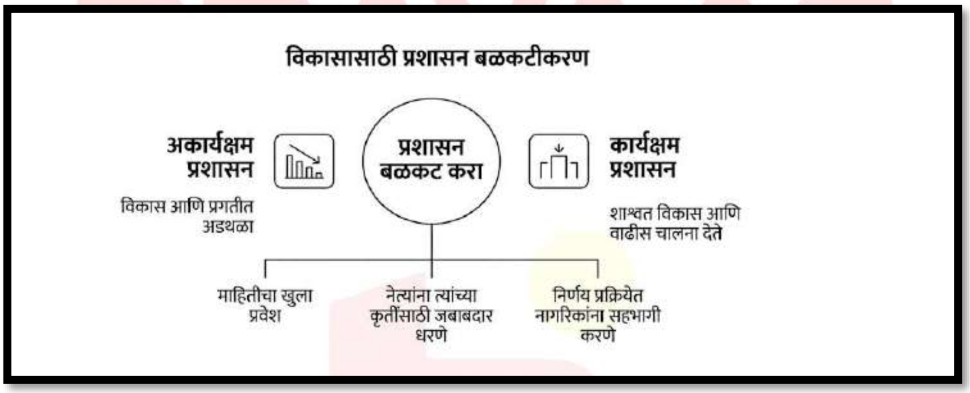

सुशासन (Good Governance - GG)

सुशासन (संकल्पना)

- मूल्य-आधारित प्रशासन → नागरिक-केंद्रित राज्य → जागतिक बँक, 1989
- घटनात्मक आदेश → कल्याणकारी अभिमुखता → **कलम 38**
- फलितावर आधारित शासन → कार्यक्षमता + उत्तरदायित्व → द्वितीय प्रशासकीय सुधारणा आयोग (**2nd ARC**), 2008

सुशासनासाठी आवश्यक पूर्व-अटी (Necessary Pre-Conditions for Good Governance)

- मजबूत संस्था → नियंत्रण आणि समतोल → स्वतंत्र न्यायमंडळ, **कलम 124**
- राजकीय इच्छाशक्ती → सुधारणावादी दृष्टीकोन → निवडणूक आदेश, **कलम 324**
- प्रशासकीय क्षमता → प्रशिक्षित सनदी सेवा → अखिल भारतीय सेवा (AIS), **कलम 312**
- कायदेशीर आराखडा → अंमलबजावणीयोग्य हक्क → मूलभूत हक्क, **भाग III**
- सक्रिय नागरी समाज → सामाजिक उत्तरदायित्व → सामाजिक अंकेक्षण, MGNREGA कायदा, 2005

सुशासनातील अडथळे (Barriers to Good Governance)

- भ्रष्टाचार → संसाधनांची गळती → लोकपाल कायदा, 2013 (विलंबित परिणाम)
- नोकरशाहीची जडता → 'जैसे थे' स्थिती राखण्याची प्रवृत्ती → **2nd ARC**, 2008
- केंद्रीकरण → कमकुवत स्थानिक क्षमता → **कलम 243G** अंतर्गत अधिकारांचे अपुरे हस्तांतरण
- पारदर्शकतेचा अभाव → माहितीची विषमता → RTI (2005) चे कमी पालन
- क्षमता तफावत → कौशल्यांचा अभाव → मिशन कर्मयोगीची पार्श्वभूमी, 2020

सुशासन कसे सुनिश्चित करावे (How to Ensure Good Governance)

- संस्थात्मक सुधारणा → भूमिका स्पष्टता आणि स्वायत्तता → **2nd ARC** शिफारसी, 2008
- प्रशासकीय सुधारणा → क्षमता आणि नैतिकता → मिशन कर्मयोगी, 2020
- विकेंद्रीकरण → पूरकतेचे तत्व (Subsidiarity principle) → 73 वी–74 वी घटनादुरुस्ती (CAAs), 1992
- तंत्रज्ञानाचा वापर → पारदर्शकता आणि वेग → डिजिटल इंडिया अंतर्गत ई-प्रशासन, 2015
- नागरी सहभाग → अभिप्राय आणि तक्रार निवारण → CPGRAMS, 2015

सुशासनासाठी प्रमुख सरकारी उपक्रम (Key Government Initiatives for Good Governance)

- माहितीचा अधिकार → पारदर्शकता आणि नागरी देखरेख → RTI कायदा, 2005
- लोकपाल आणि लोकायुक्त → भ्रष्टाचारविरोधी आराखडा → लोकपाल कायदा, 2013
- ई-प्रशासन चालना → जलद आणि पारदर्शक वितरण → डिजिटल इंडिया कार्यक्रम, 2015
- थेट लाभ हस्तांतरण (DBT) → गळतीमुक्त कल्याणकारी वितरण → JAM अंतर्गत DBT, 2015
- विकेंद्रीकरण सुधारणा → सहभागात्मक शासन → 73 वी–74 वी घटनादुरुस्ती (CAAs), 1992
- प्रशासकीय क्षमता बांधणी → कार्यक्षमता आणि व्यावसायिकता → मिशन कर्मयोगी, 2020
- फलितावर आधारित शासन → कामगिरीवर आधारित देखरेख → आकांक्षात्मक जिल्हा कार्यक्रम, 2018
- सार्वजनिक तक्रार निवारण → नागरिकांप्रति उत्तरदायित्व → CPGRAMS, 2015

ई-प्रशासन

ई-प्रशासन म्हणजे काय? (What is E-Governance)	ई-प्रशासनाचे उपयोजन (Applications of E-Governance)

- प्रशासनात ICT (माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञान) चा वापर → SMART प्रशासन → जागतिक बँक व्याख्या, 2001
- राज्यसंस्था आणि हितधारक यांच्यातील डिजिटल संवाद → कार्यक्षमता आणि पारदर्शकता → द्वितीय प्रशासकीय सुधारणा आयोग (**2nd ARC**), 2008
- प्रक्रिया-आधारित शासनाकडून फलितावर आधारित शासनाकडे स्थलांतर → रिअल-टाइम मॉनिटरिंग → डिजिटल इंडिया, 2015
- मानवी स्वेच्छाधिकाराचा संकोच → नैतिक शासन → फेसलेस असेसमेंट (Faceless Assessment), 2020

- सेवा वितरण → कधीही-कुठेही उपलब्ध → UMANG ॲप, 2017
- कल्याणकारी वितरण → गळतीमुक्त हस्तांतरण → JAM–DBT अंतर्गत, 2015
- सार्वजनिक खरेदी → पारदर्शकता आणि स्पर्धा → GeM पोर्टल, 2016
- तक्रार निवारण → नागरिक अभिप्राय लूप (Feedback loop) → CPGRAMS, 2015
- आंतर-विभागीय समन्वय → आर्थिक मागोवा (Tracking) → PFMS, 2016

ई-प्रशासनाच्या मर्यादा (Limitations of E-Governance)

- डिजिटल दरी (Digital divide) → गरीब आणि वृद्धांचे अपवर्जन → भारतनेट (BharatNet) मधील उणिवा, 2011
- कमी डिजिटल साक्षरता → अपुरा वापर → डिजिटल साक्षरता अभियान, 2014
- सायबर सुरक्षा धोके → डेटा चोरी (Data breaches) → CERT-In आराखडा, 2004
- पायाभूत सुविधांमधील अडथळे → ग्रामीण कनेक्टिव्हिटी समस्या → भारतनेट अंमलबजावणीतील विलंब
- बदलाला विरोध → नोकरशाहीची जडता (Bureaucratic inertia) → **2nd ARC**, 2008

ई-प्रशासनाची क्षमता/संधी (Potential of E-Governance)

- सर्वसमावेशक शासन → शेवटच्या घटकापर्यंत सेवा वितरण → डिजिटल सार्वजनिक पायाभूत सुविधा (DPI), 2023
- अंदाजित शासन (Predictive governance) → AI-आधारित नियोजन → PM गतिशक्ती, 2021
- सहकारी संघराज्य → सामायिक डिजिटल प्लॅटफॉर्म → GSTN, 2017
- नैतिक शासन → भ्रष्टाचारात घट → फेसलेस सेवा (Faceless Services), 2020
- पुरावा-आधारित धोरण निर्मिती → रिअल-टाइम डॅशबोर्ड्स → आकांक्षात्मक जिल्हे, 2018

अलीकडील सरकारी उपक्रम (Recent Government Initiatives)

- डिजिटल इंडिया आणि डिजिटल इंडिया 2.0 → एकात्मिक ई-इकोसिस्टम → 2015, 2023
- PM गतिशक्ती → GIS-आधारित नियोजन व्यासपीठ → 2021
- मिशन कर्मयोगी (iGOT) → डिजिटल नागरी सेवा प्रशिक्षण → 2020
- आयुष्मान भारत डिजिटल मिशन → आरोग्य डेटा एकत्रीकरण → 2021
- ONDC → प्लॅटफॉर्म-आधारित बाजार प्रशासन → 2022
- ई-ऑफिस (e-Office) → कागदविरहित प्रशासन → 2014
- GeM 4.0 → प्रगत सार्वजनिक खरेदी प्रणाली → 2022

पारंपारिक शासन आणि ई-प्रशासन यांच्यातील तुलना

पारंपारिक शासन (Traditional Governance)

- कागद-आधारित प्रशासन → मॅन्युअल फाईल्स → सचिवालय मॅन्युअल, ई-ऑफिस पूर्व काळ
- प्रत्यक्ष संवाद/भेट प्रभावी → स्वेच्छानिर्णय अधिक → इन्स्पेक्टर राज प्रणाली
- वेळखाऊ सेवा वितरण → प्रक्रियात्मक विलंब → पासपोर्ट (2010 पूर्वी)
- मर्यादित पारदर्शकता → माहितीची विषमता → RTI पूर्व शासन व्यवस्था
- गळती-प्रवण कल्याणकारी वितरण → मध्यस्थ → PDS सुधारणांपूर्वीचा काळ

ई-प्रशासन (E-Governance)

- कागदविरहित प्रशासन → डिजिटल फाईल्स → ई-ऑफिस, 2014
- ऑनलाईन संवाद प्रभावी → स्वेच्छानिर्णयात घट → फेसलेस असेसमेंट, 2020
- समयबद्ध सेवा वितरण → प्रक्रिया स्वयंचलन (Automation) → पासपोर्ट सेवा प्रकल्प, 2010
- उच्च पारदर्शकता → स्वयंस्फूर्त माहिती प्रकटीकरण → RTI कायदा, 2005
- गळतीमुक्त हस्तांतरण → थेट पैसे भरणे → JAM अंतर्गत DBT, 2015

PRAYAAS

• केंद्रीकृत निर्णय प्रक्रिया → कमकुवत समन्वय → मॅन्युअल नियोजन • कमी नागरी सहभाग → तक्रार निवारणात विलंब → मॅन्युअल तक्रारी • मर्यादित डेटा वापर → अंतर्ज्ञान-आधारित धोरण → डॅशबोर्ड पूर्व काळ	• एकात्मिक शासन → रिअल-टाइम समन्वय → PM गतिशक्ती, 2021 • सक्रिय नागरी सहभाग → डिजिटल अभिप्राय → CPGRAMS, 2015 • डेटा-आधारित शासन → विश्लेषण आणि डॅशबोर्ड्स → आकांक्षात्मक जिल्हे, 2018

नागरिक सनद (Citizen's Charter)

नागरिक सनद (संकल्पना) • सेवा वितरण वचनबद्धता दस्तऐवज → हक्क आणि मानके → मूळ युनायटेड किंगडम (UK), भारतात 1997 मध्ये स्वीकार • उत्तरदायित्व साधन → नागरिक-प्रशासन संवाद → द्वितीय प्रशासकीय सुधारणा आयोग (**2nd ARC**), 2008 • फलित-देय शासन → समयबद्ध सेवा → सर्वोत्तम मॉडेल (Sevottam Model), 2005	**नागरिक सनदेचे घटक (Components of Citizen's Charter)** • सेवा मानके आणि कालमर्यादा → मोजता येण्याजोगे आऊटपुट → सर्वोत्तम मॉडेल, 2005 • तक्रार निवारण यंत्रणा → अभिप्राय आणि सुधारणा → CPGRAMS, 2015 • ग्राहकांचे (नागरिकांचे) हक्क आणि बंधने → परस्पर उत्तरदायित्व → **2nd ARC**, 2008 • कामगिरीवर देखरेख → सेवा गुणवत्ता परीक्षण (Audit) → DARPG मूल्यमापन आराखडा
नागरिक सनदेची उद्दिष्टे (Objectives of Citizen's Charter) • सेवा गुणवत्तेत सुधारणा → नागरिक समाधान → सर्वोत्तम (Sevottam) प्रमाणन, 2011 • पारदर्शकता वाढवणे → स्पष्ट माहिती प्रकटीकरण → RTI कायद्याशी समन्वय, 2005 • उत्तरदायित्व सुनिश्चित करणे → अधिकाऱ्यांची जबाबदारी → प्रशासकीय सुधारणा आयोग, 2008 • अनियंत्रितपणा कमी करणे → प्रमाणित कार्यपद्धती → सर्वोत्तम मॉडेल, 2005	**नागरिक सनदेची वैशिष्ट्ये (Features of Citizen's Charter)** • नागरिक-केंद्रित दृष्टीकोन → फलितावर लक्ष → **2nd ARC**, 2008 • समयबद्ध वितरण → मोजता येण्याजोगी आश्वासने → सर्वोत्तम कालमर्यादा • सोपी आणि सुलभ भाषा → व्यापक व्याप्ती → DARPG मार्गदर्शक तत्वे, 2010 • वेळोवेळी पुनरावलोकन → निरंतर सुधारणा → सर्वोत्तम आराखडा
नागरिक सनदेसमोरील आव्हाने (Challenges in Citizen's Charter) • अवैधानिक स्वरूप → कमकुवत अंमलबजावणी क्षमता → **2nd ARC**, 2008 • नागरिकांमध्ये जागरूकतेचा अभाव → अल्प वापर → DARPG अहवाल • क्षमता आणि प्रशिक्षणाचा अभाव → कमकुवत अंमलबजावणी → सर्वोत्तम-पूर्व टप्पा • दंडात्मक तरतुदींचा अभाव → मर्यादित धाक → कायदेशीर पाठबळ नाही	**पुढील मार्ग (Way Forward)** • वैधानिक पाठबळ → कायदेशीर अंमलबजावणी → प्रस्तावित नागरिक सनद विधेयक, 2011 • अधिकाऱ्यांची क्षमता बांधणी → सेवाभिमुखता → मिशन कर्मयोगी, 2020 • ई-प्रशासनाशी जोडणी → रिअल-टाइम ट्रॅकिंग → CPGRAMS 2.0, 2020 • फलित-आधारित मूल्यमापन → गुणवत्ता निकष (Benchmarking) → सर्वोत्तम मॉडेल • नागरी जागरूकता मोहिमा → मागणी-आधारित दबाव → डिजिटल इंडिया, 2015 • स्थानिक सानुकूलन (Customisation) → संदर्भीय प्रासंगिकता, विकेंद्रित मालकी → विभागीय / क्षेत्र-स्तरीय सनद

भारतातील नागरिक सनद कार्यप्रणालीची उदाहरणे (Case Studies)

- **ओरिसा उच्च न्यायालय - BMC (2024):** कालमर्यादा, भरपाई आणि तक्रार निवारणासह न्यायालय-अनिवार्य नागरिक सनद → 3 दिवसात मृत्यू प्रमाणपत्र.
- **मेघालय पोलीस (2017–):** तक्रारदाराचे हक्क, FIR कालमर्यादा आणि पीडित साहाय्य स्पष्ट करणारी ऑनलाइन नागरिक सनद → सुधारित पारदर्शकता.
- **कर्नाटक 'सकाळ' हमी सेवा कायदा:** कायदेशीर अंमलबजावणीयोग्य सनद → 478 सेवा, कालमर्यादा, विलंब झाल्यास ₹20/दिवस भरपाई, डिजिटल ट्रॅकिंग.
- **बांगला साहाय्यता केंद्र (2020):** एकल-खिडकी सनद वितरण केंद्र → 280 सेवा, साहाय्यित डिजिटल प्रवेश, राज्यव्यापी व्याप्ती.

नागरिकांच्या सनदेची प्रभावीता सुधारण्यासाठी शिफारसी

स्त्रोत (Source)	**मुख्य शिफारसी (Key Recommendations)**
प्रशासकीय सुधारणा आयोग अहवाल (2000)	• सार्वजनिक सेवांमध्ये नागरिकांच्या सनदेचा सार्वत्रिक स्वीकार → सेवा वितरणाचे मानकीकरण. • सार्वजनिक तक्रार निवारण यंत्रणा मजबूत करणे → सुलभता आणि प्रतिसादक्षमता. • * सेवांचे नियमित कार्यप्रदर्शन मूल्यमापन → उत्तरदायित्व आणि गुणवत्ता नियंत्रण.
दुसरा प्रशासकीय सुधारणा आयोग (2nd ARC)	• सेवा न मिळाल्यास उपाययोजना / भरपाई → अंमलबजावणी आणि नागरिक सक्षमीकरण. • वास्तववादी आणि साध्य करण्यायोग्य वचने → विश्वासार्हता आणि भरवसा. • सनद स्वीकारण्यापूर्वी प्रक्रिया आणि संस्थात्मक पुनर्रचना → अंमलबजावणीची तयारी. • स्थानिक आणि गैर-एकसमान (Localised) सनद → संदर्भाची प्रासंगिकता. • मसुदा तयार करताना भागधारकांचा सहभाग → मालकी हक्क आणि सर्वसमावेशकता. • अधिकाऱ्यांचे स्पष्ट उत्तरदायित्व → जबाबदारी निश्चिती. • * नियतकालिक पुनरावलोकन आणि सुधारणा → गतिमान आणि अनुकूल शासन.
नागरिकांच्या सनदेवरील राष्ट्रीय परिषद (2012)	• सर्वोत्तम पद्धतींची प्रतिकृती (Replication) तयार करणे → राज्यांतर्गत शिक्षण आणि मानक निश्चिती. • ई-गव्हर्नन्सशी एकत्रीकरण → पारदर्शकता आणि रिअल-टाइम ट्रॅकिंग. • * देखरेख आणि मूल्यमापन आराखडा → परिणामकारकता.
लोकसभा समिती (2016)	• नियतकालिक पुनरावलोकन आणि अद्ययावतीकरण → प्रासंगिकता आणि प्रभावीता. • वाढलेली सार्वजनिक जागरूकता → मागणी-आधारित उत्तरदायित्व. • * मजबूत फीडबॅक (प्रतिक्रिया) यंत्रणा → सतत सेवा सुधारणा.

प्रशासनातील पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व (Transparency and Accountability in Governance)

अर्थ (Meaning)

- पारदर्शकता (Transparency) → निर्णय प्रक्रियेतील मोकळेपणा, माहितीची उपलब्धता, कार्यपद्धतीतील स्पष्टता.
- उत्तरदायित्व (Accountability) → उत्तरदेयता (Answerability) + अंमलबजावणी (Enforceability), कृतींसाठी जबाबदारी निश्चिती.

प्रशासनातील महत्त्व (Importance in Governance)

- भ्रष्टाचार आणि अनियंत्रितपणा कमी होतो → माहितीची समानता, नियम-आधारित निर्णय → RTI शासन व्यवस्था.
- संस्थांवरील विश्वास वाढतो → विश्वासार्हता, वैधता → लोकशाही शासन.
- कार्यक्षमता आणि फलितांमध्ये सुधारणा होते → कामगिरीची छाननी, परिणामभिमुखता → फलित-आधारित शासन.
- कायद्याचे राज्य बळकट होते → अंदाजक्षमता (Predictability), योग्य प्रक्रिया → घटनात्मक शासन आराखडा.

- सेवा वितरणात सुधारणा होते → समयबद्ध कृती, स्वेच्छानिर्णयात घट → नागरिक-केंद्रित शासन.
- सहभागात्मक शासनाला चालना मिळते → माहितीपूर्ण नागरिक, फीडबॅक लूप → सामाजिक उत्तरदायित्व.
- सार्वजनिक संसाधनांचा गैरवापर रोखला जातो → वित्तीय शिस्त, लेखापरीक्षण (Audit) छाननी → सार्वजनिक वित्त उत्तरदायित्व.
- धोरणांची विश्वासार्हता वाढते → पुरावा-आधारित निर्णय, पारदर्शकता → उत्तम पालन (Compliance).
- नागरिकांचे सक्षमीकरण होते → हक्कांची जाणीव, तक्रार निवारण → उत्तरदायी प्रशासन.

पारदर्शकतेची साधने (Instruments of Transparency)

- माहितीचा अधिकार → नागरी देखरेख, स्वयंस्फूर्त प्रकटीकरण → RTI कायदा, 2005.
- ओपन डेटा आणि डिस्क्लोजर → माहितीपूर्ण सहभाग, डेटा लोकशाही → 'ओपन गव्हर्नमेंट डेटा प्लॅटफॉर्म'.
- ई-प्रशासन साधने → रिअल-टाइम प्रवेश, स्वेच्छानिर्णयात घट → ई-ऑफिस, GeM पोर्टल.
- स्वयंस्फूर्त प्रकटीकरण निकष → डिफॉल्ट पारदर्शकता, RTI चा भार कमी करणे → माहिती अधिकार कायद्याचे **कलम 4**.
- पारदर्शक सार्वजनिक खरेदी → स्पर्धा, किंमत शोध (Price discovery) → GeM, ई-टेंडरिंग.
- डिजिटल डॅशबोर्ड → रिअल-टाइम मॉनिटरिंग, सार्वजनिक दृश्यमानता → आकांक्षात्मक जिल्हा डॅशबोर्ड.
- मालमत्ता आणि हितसंबंधांचे प्रकटीकरण → हितसंबंधांच्या संघर्षावर नियंत्रण → 'कंडक्ट रूल्स' (वर्तणूक नियम).

उत्तरदायित्वाची साधने (Instruments of Accountability)

- विधिमंडळ उत्तरदायित्व → कार्यकारी मंडळाची उत्तरदेयता → संसदीय समित्या, सार्वजनिक लेखा समिती (PAC).
- लेखापरीक्षण यंत्रणा → वित्तीय आणि कामगिरी लेखापरीक्षण → CAG, **कलम 148**.
- न्यायिक उत्तरदायित्व → घटनात्मक उपाययोजना, नियमांची अंमलबजावणी → **कलम 32** आणि **कलम 226**.
- सामाजिक उत्तरदायित्व → नागरी देखरेख, समुदाय देखरेख → सामाजिक अंकेक्षण (Social Audit).
- प्रशासकीय उत्तरदायित्व → अंतर्गत नियंत्रण, शिस्त → वर्तणूक नियम, सेवा नियम.
- दक्षता आणि भ्रष्टाचार विरोधी संस्था → प्रतिबंध (Deterrence), तपास → लोकपाल आणि दक्षता आयोग.
- कामगिरी मूल्यांकन प्रणाली → फलित अभिमुखता, प्रोत्साहन → 'रिझल्ट फ्रेमवर्क डॉक्युमेंट'.

आव्हाने (Challenges)

- माहितीची विषमता कायम आहे → कमकुवत स्वयंस्फूर्त प्रकटीकरण, निवडक पारदर्शकता.
- कमकुवत अंमलबजावणी यंत्रणा → विलंब, कमी दंड, नियमांच्या पालनाचा थकवा → RTI शिथिल होण्याबाबतच्या चिंता.
- क्षमतेच्या मर्यादा → प्रलंबित ऑडिट, कर्मचाऱ्यांची कमतरता, कौशल्यांचा अभाव → देखरेख थकवा (Oversight fatigue).
- स्वेच्छानिर्णय क्षेत्रातील अपारदर्शकता → खरेदी, नियुक्त्या, बदल्या → लाचखोरीला (Rent-seeking) वाव.
- संस्थात्मक विरोध → गोपनीयतेची मानसिकता, फाईल संस्कृती → संथ वर्तणूक बदल.
- डिजिटल अपारदर्शकता → स्पष्टीकरणाशिवाय अल्गोरिदमिक निर्णय → 'ब्लॅक-बॉक्स' शासन.

पुढील मार्ग (Way Forward)

- स्वयंस्फूर्त प्रकटीकरण बळकट करणे → 'डिफॉल्ट' म्हणून पारदर्शकता → माहिती अधिकार कायद्याचे **कलम 4**.
- उत्तरदायित्व यंत्रणांचे डिजिटलायझेशन → शोधक्षमता (Traceability), ऑडिट ट्रेल्स → एंड-टू-एंड ई-प्रशासन.
- देखरेख संस्थांचे सक्षमीकरण → कार्यात्मक स्वायत्तता, क्षमता वाढ → CAG, दक्षता संस्था.
- स्वेच्छानिर्णयाचे सुसूत्रीकरण → नियम-आधारित प्रक्रिया, मानक कार्यप्रणाली (SOPs).
- सामाजिक उत्तरदायित्व संस्थात्मक करणे → नागरिक सहभाग → सामाजिक अंकेक्षण, जनसुनावणी.
- क्षमता बांधणी आणि नैतिकता प्रशिक्षण → सेवाभिमुखता, सचोटी → निरंतर सनदी सेवा सुधारणा.

माहिती देणाऱ्यांचे संरक्षण कायदा (Whistleblowers Protection Act), 2014

माहिती (About)

- माहिती देणाऱ्यांच्या (Whistleblowers) संरक्षणासाठी कायदेशीर आराखडा → **भ्रष्टाचार**, **सत्तेचा गैरवापर** आणि **गैरवर्तन** उघड करणे.
- शासनाचे उद्दिष्ट → सार्वजनिक संस्थांमध्ये **पारदर्शकता**, **सचोटी** आणि **उत्तरदायित्व** निर्माण करणे.

प्रमुख वैशिष्ट्ये (Key Features)

- **छळाविरुद्ध संरक्षण (Protection against victimisation):** छळ, सूडबुद्धीने केलेली कारवाई आणि बडतर्फीपासून संरक्षण.
- **प्रकटीकरण यंत्रणा (Disclosure mechanism):** विहित मार्गांद्वारे सक्षम प्राधिकाऱ्यांकडे तक्रार करण्याची सोय.

	• **ओळखीची गोपनीयता (Confidentiality of identity):** माहिती देणाऱ्याचे नाव गुप्त ठेवणे आणि सूडपात्र कृतींपासून संरक्षण. • **सूडाच्या कारवाईवर बंदी (Prohibition of reprisals):** नियोक्त्याकडून सेवाविषयक प्रतिकूल कारवाई करण्यास मनाई. • **उपाययोजना आणि निवारण: भरपाई, पुनर्स्थापना** आणि सुधारात्मक सवलत. • **खोट्या तक्रारींसाठी दंड:** द्वेषपूर्ण किंवा क्षुल्लक तक्रारींविरुद्ध **प्रतिबंध (Deterrence)**. • **सक्षम प्राधिकारी:** तक्रारी प्राप्त करणे, चौकशी करणे आणि निर्णय देणे. • **व्याप्ती (Scope):** सरकारी विभाग, **सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रम (PSUs)** आणि सार्वजनिक निधी प्राप्त करणाऱ्या संस्था.
समस्या / मर्यादा (Issues / Limitations) • **मर्यादित कालमर्यादा:** केवळ **7 वर्षांपर्यंतच्या** प्रकरणांचे प्रकटीकरण करण्याची परवानगी. • **निनावी तक्रारींना परवानगी नाही:** ओळख उघड होण्याची भीती आणि माहिती देण्यापासून रोखणारा परिणाम. • **प्रमुख संस्था वगळल्या:** SPG, **न्यायमंडळ** आणि राजकीय पक्ष या कायद्याच्या व्याप्तीबाहेर. • **प्रोत्साहन यंत्रणेचा अभाव:** बक्षीस किंवा मोबदल्याची तरतूद नसल्यामुळे प्रेरणेचा अभाव. • **कमकुवत संरक्षण हमी:** छळ आणि करिअरमधील सूडबुद्धीच्या कारवाईची सतत जोखीम. • **संस्थात्मक स्वातंत्र्याचा अभाव:** अनेकदा चौकशी त्याच श्रेणीतील (Hierarchy) अधिकाऱ्यांकडून केली जाते. • **माहिती सवलतींचा अतिवापर:** प्रकटीकरणाच्या प्रभावीपणात घट. • **अपुऱ्या अंमलबजावणी:** प्राधिकरणांच्या स्थापनेत विलंब आणि कमकुवत अंमलबजावणी.	**पुढील मार्ग (Way Forward)** • **सर्वसमावेशक कायदा:** अधिक भक्कम कायदेशीर संरक्षण → **2nd ARC**. • **प्रशासकीय सुरक्षा उपाय:** शारीरिक सुरक्षा आणि छळविरोधी उपाययोजना. • **करिअर संरक्षण:** सेवाविषयक बाबींमध्ये छळापासून संरक्षण. • **अंमलबजावणी यंत्रणा बळकट करणे:** स्वतंत्र आणि **समयबद्ध चौकशी**. • **व्याप्ती वाढवणे:** वगळण्यात आलेल्या संस्थांचा समावेश करणे. • **जागरूकता:** माहिती देण्याच्या संस्कृतीला प्रोत्साहन देणे. • **प्रोत्साहन यंत्रणा:** विश्वसनीय माहितीसाठी **बक्षीस (Rewards)** देण्याची तरतूद.

माहितीचा अधिकार कायदा (Right to Information Act), 2005

माहिती (About) • **पारदर्शकता कायदा** → सार्वजनिक प्राधिकरणांकडे असलेली माहिती मिळवण्याचा अधिकार. • **लोकशाही उत्तरदायित्व साधन** → नागरिकांचे **सक्षमीकरण** करते आणि अनियंत्रित कारभारावर निर्बंध आणते. • **घटनात्मक आधार** → भाषणाचे आणि अभिव्यक्तीचे स्वातंत्र्य → **कलम 19(1)(a)**.	**सार्वजनिक प्राधिकरणे (Public Authorities)** • **घटनात्मक आणि वैधानिक संस्था** → मंत्रालये, **PSUs**, नियामक संस्था. • **सरकारी नियंत्रित/अनुदानित संस्था** → राज्याकडून मोठ्या प्रमाणावर निधी प्राप्त करणाऱ्या संस्था. • **स्वयंसेवी संस्था (NGOs)** → ज्यांना सार्वजनिक निधी प्राप्त होतो, त्यांच्यासाठी अप्रत्यक्ष पारदर्शकता आदेश.

प्रमुख तरतुदी (Key Provisions)	RTI सुधारणा कायदा, 2019 (Amendment Act)
• **स्वयंस्फूर्त प्रकटीकरण (Suo-motu disclosure)** → 'डिफॉल्ट' पारदर्शकता → **कलम 4**. • **साधी विनंती प्रक्रिया** → किमान औपचारिकता → **कलम 6**. • **समयबद्ध प्रतिसाद** → **30 दिवसांची** कालमर्यादा → **कलम 7**. • **मर्यादित सवलती** → राष्ट्रीय सुरक्षा, वैयक्तिक माहिती इत्यादी बाबींना सवलत → **कलम 8**. • **अपील यंत्रणा** → प्रथम अपीलीय अधिकारी (FAA) → **CIC/SIC** (त्रिस्तरीय रचना).	• **माहिती आयुक्तांचा कार्यकाळ** → केंद्र सरकारद्वारे निश्चित केला जातो. • **पगार आणि सेवा शर्ती** → यामध्ये कार्यकारी मंडळाचे नियंत्रण वाढले आहे. • **स्वायत्ततेबाबत चिंता** → संस्थात्मक **स्वतंत्रतेमध्ये घट** होण्याची शक्यता.
समस्या आणि आव्हाने (Issues & Challenges)	**पुढील मार्ग (Way Forward)**
• **मोठी प्रलंबितता** → अपीलांचा डोंगर आणि क्षमतेचा अभाव. • **दुसऱ्या अपीलासाठी कालमर्यादा नाही** → यामुळे प्रक्रियात्मक विलंब होतो. • **कमी डिजिटलायझेशन** → ई-फाईलिंग पायाभूत सुविधा कमकुवत आहेत. • **मनुष्यबळ टंचाई** → **CIC/SIC** मधील रिक्त पदे. • **स्वायत्ततेची घट** → 2019 च्या सुधारणेनंतर निर्माण झालेल्या चिंता. • **RTI चा गैरवापर** → क्षुल्लक आणि दबाव निर्माण करणारे अर्ज. • **कार्यकर्त्यांना धोके** → छळ आणि हिंसाचाराच्या घटना. • **कमी जागरूकता** → सीमांत (Marginalised) गटांचे अपुरे प्रतिनिधित्व.	• **स्वयंस्फूर्त प्रकटीकरण बळकट करणे** → **कलम 4** चे काटेकोर पालन सुनिश्चित करणे. • **रिक्त पदे भरणे** → प्रलंबित प्रकरणे निकाली काढण्यासाठी क्षमता वाढवणे. • **डिजिटलायझेशन** → एंड-टू-एंड (End-to-end) ऑनलाइन प्रणाली विकसित करणे. • **स्वायत्तता टिकवणे** → माहिती आयुक्तांचे संस्थात्मक स्वातंत्र्य राखणे. • **जागरूकता आणि पोहोच** → नागरी संस्था (CSOs) आणि स्थानिक भाषांमध्ये मोहिमा राबवणे. • **कार्यकर्त्यांचे संरक्षण** → सुरक्षा आणि कायदेशीर संरक्षण प्रदान करणे.

सामाजिक अंकेक्षण (Social Audit)

संकल्पना / अर्थ (Concept / Meaning)	उगम आणि कायदेशीर आधार (Origin & Legal Basis)
• **सहभागात्मक उत्तरदायित्व साधन** → अधिकृत नोंदींची प्रत्यक्ष वास्तवाशी केलेली **पडताळणी**. • **नागरिक-नेतृत्व अंकेक्षण** → पारदर्शकता, उत्तरदेयता आणि सुधारात्मक प्रशासन. • **सामाजिक प्रभावावर लक्ष** → वित्तीय अनुपालनापेक्षा (Compliance) **फलितांना (Outcomes)** प्राधान्य.	• भारतातील पहिली प्रथा → टाटा आयर्न अँड स्टील कंपनी, 1979. • **वैधानिक आदेश** → **MGNREGA कायदा, 2005** अंतर्गत सामाजिक अंकेक्षण अनिवार्य. • **न्यायिक आणि धोरणात्मक पाठबळ** → अनेक सरकारी योजनांपर्यंत व्याप्ती वाढवली.
उद्दिष्टे (Objectives)	**प्रमुख वैशिष्ट्ये (Key Features)**
• **पारदर्शकता सुनिश्चित करणे** → हक्क, प्रक्रिया आणि खर्चाचे प्रकटीकरण. • **उत्तरदायित्व बळकट करणे** → सार्वजनिक छाननी आणि जबाबदारी निश्चिती. • **लाभार्थ्यांचे सक्षमीकरण** → हक्कांची जाणीव आणि तक्रार निवारण.	• **तथ्य शोधणे, दोष शोधणे नव्हे** → रचनात्मक आणि सुधारणाभिमुख दृष्टीकोन. • **लोकसहभाग** → **ग्रामसभा** हे अंकेक्षणाचे व्यासपीठ. • **सार्वजनिक संवाद** → अधिकारी आणि नागरिक यांच्यातील थेट संवाद. • **समयबद्ध तक्रार निवारण** → घटनास्थळीच तक्रारींचे निराकरण.

• **अंमलबजावणीची गुणवत्ता सुधारणे** → फीडबॅक-आधारित सुधारणा.	• **लोकशाही सखोलीकरण** → सहभागात्मक शासन.
सामाजिक अंकेक्षण घटक (SAU) आणि भूमिका • **स्वतंत्र सुलभिकरण संस्था** → विश्वासार्हता आणि तटस्थता टिकवणे. • **क्षमता बांधणी** → ग्रामसभा आणि संसाधन व्यक्तींना प्रशिक्षण देणे. • **जागरूकता निर्मिती** → हक्क आणि अधिकारांबाबत संवाद साधणे. • **नोंदींची पडताळणी** → कामाच्या जागा, मस्टर रोल्स आणि देयकांची तपासणी. • **सार्वजनिक प्रकटीकरण** → अंकेक्षण अहवाल आणि **केलेल्या कारवाईचा अहवाल (ATR)** प्रसिद्ध करणे.	**फायदे (Benefits)** • **भ्रष्टाचार आणि गळतीमध्ये घट** → सार्वजनिक छाननीमुळे गैरव्यवहार उघड होतात. • **सेवा वितरणात सुधारणा** → सुधारात्मक कृती आणि प्रतिसादक्षमता वाढते. • **विकेंद्रीकरण बळकट होते** → समुदायामध्ये मालकी हक्काची भावना निर्माण होते. • **विश्वासार्हता वाढते** → पारदर्शकता आणि समावेशकतेमुळे जनतेचा विश्वास वाढतो.
समस्या आणि आव्हाने (Issues & Challenges) • **निधी वितरणास विलंब** → **SAU** च्या प्रशासकीय खर्चावर परिणाम. • **कमकुवत कायदेशीर पाठबळ** → अंमलबजावणीची मर्यादित क्षमता (मेघालय वगळता). • **स्वातंत्र्याचा अभाव** → अनेकदा राज्य यंत्रणेचा **SAU** वर प्रभाव असतो. • **अल्प अनुपालन** → अंकेक्षण निष्कर्षांवर ठोस कारवाईचा अभाव. • **क्षमतेच्या मर्यादा** → प्रशिक्षण आणि कर्मचारी वर्गाची टंचाई.	**पुढील मार्ग (Way Forward)** • **वैधानिक पाठबळ** → सर्व योजनांमध्ये अंमलबजावणीची कायदेशीर सक्ती. • **वेळेवर निधी वितरण** → समर्पित अर्थसंकल्पीय तरतूद. • **स्वतंत्र SAUs** → स्वायत्त प्रशासन संरचना निर्माण करणे. • **निष्कर्षांवर अनिवार्य कारवाई** → उत्तरदायित्वासाठी निश्चित कालमर्यादा. • **डिजिटल एकत्रीकरण** → **MIS** आणि अंकेक्षण डेटाची जोडणी. • **नागरिक क्षमता बांधणी** → नागरी संस्था (CSOs) आणि स्वयंसेवी संस्थांचा सहभाग वाढवणे.

भारतातील प्रमुख सामाजिक उत्तरदायित्व उपक्रम

उपक्रम	अंमलबजावणी / ठिकाण	मुख्य वैशिष्ट्ये	प्रभाव / उदाहरण
जन मंच (Jan Manch)	हिमाचल प्रदेश सरकार	तक्रार निवारणासाठी मंत्र्यांच्या अध्यक्षतेखाली मासिक जिल्हास्तरीय सार्वजनिक सुनावणी.	90% पेक्षा जास्त तक्रार निवारण दर; नागरिकांचा विश्वास आणि प्रशासकीय प्रतिसाद वाढला.
PRASAR	छत्तीसगड सरकार	विभागनिहाय ट्रॅकिंगसह तंत्रज्ञानावर आधारित तक्रार निवारण प्रणाली.	MGNREGA, PDS आणि ग्रामीण कल्याण योजनांच्या वितरणात उत्तरदायित्व वाढले.
जाणकारी कॉल सेंटर (Jankari)	बिहार सरकार	नागरिकांना टेलिफोनद्वारे RTI अर्ज दाखल करण्याची सुविधा देणारे पहिले RTI कॉल सेंटर.	ग्रामीण भागात RTI वापरामध्ये वाढ; डिजिटल दरी आणि साक्षरतेचे अडथळे दूर झाले.
भागीदारी उपक्रम	दिल्ली सरकार (2000 च्या दशकाच्या सुरुवातीला)	RWA (रहिवासी कल्याण संस्था) आणि नागरी संस्थांद्वारे नागरिक सहभागाचे संस्थाकीकरण.	RWA चे सक्षमीकरण; सहभागी शहरी प्रशासनासाठी (Participatory Urban Governance) एक आदर्श मॉडेल ठरले.

PRAYAAS

कार्यवाही (Karyawahi)	झारखंड सरकार (UNDP समर्थित)	IVR-आधारित तक्रार फीडबॅक प्रणाली, ज्यात 'केलेल्या कार्यवाहीचा अहवाल' (Action Taken Report) दिला जातो.	विशेषतः आदिवासी आणि दुर्गम भागातील जिल्हा अधिकाऱ्यांच्या प्रतिसादात सुधारणा.
सुरक्षा प्लॅटफॉर्म	झारखंड इनोव्हेशन लॅब	मोबाईल तंत्रज्ञान आणि समुदाय सहभागाचा वापर करून महिला सुरक्षा लेखापरीक्षण (Safety Audits).	सार्वजनिक ठिकाणी सुरक्षा नियमावलीत (Safety Protocols) सुधारणा झाली.
जन सुनावणी	उत्तर प्रदेश सरकार	मुख्यमंत्री कार्यालयाशी जोडलेली ऑनलाइन आणि मोबाईल तक्रार निवारण प्रणाली.	रिअल-टाइम मॉनिटरिंग आणि एस्केलेशनद्वारे 15 लाखांहून अधिक तक्रारींचे निवारण.

2.लोकशाहीत नागरी सेवांची भूमिका

नागरी सेवा म्हणजे काय (What are Civil Services)

- **कायमस्वरूपी कार्यकारी यंत्रणा (Permanent executive machinery)** → धोरणांमधील सातत्य आणि संस्थात्मक स्मृती (Institutional memory) टिकवणे.
- **राज्यसंस्था आणि नागरिक यांच्यातील दुवा** → लोकनियुक्त सरकारची **अंमलबजावणी करणारी शाखा**.
- **घटनात्मक स्थान** → अखिल भारतीय सेवा (AIS) आणि केंद्र/राज्यांच्या अंतर्गत सेवा → **कलम 312**, **कलम 309**.

लोकशाहीतील भूमिका आणि जबाबदाऱ्या (Role & Responsibilities)

- **धोरण अंमलबजावणी** → राजकीय दृष्टीकोनाचे प्रत्यक्ष **फलितांमध्ये (Outcomes)** रूपांतर करणे.
- **सेवा वितरण** → कल्याणकारी प्रशासन आणि **शेवटच्या घटकापर्यंत (Last-mile)** पोहोच सुनिश्चित करणे.
- **कायद्याच्या राज्याची अंमलबजावणी** → **तटस्थता**, योग्य प्रक्रिया आणि कायदेशीर नियमांचे पालन.
- **विकास प्रशासन** → सरकारी योजनांचे नियोजन, अंमलबजावणी आणि देखरेख (Monitoring).
- **सल्लागार भूमिका** → राजकीय कार्यकारी मंडळाला **पुरावा-आधारित (Evidence-based)** माहिती आणि सल्ले देणे.
- **संकट व्यवस्थापन** → आपत्ती, कायदा व सुव्यवस्था आणि आणीबाणीच्या काळात व्यवस्थापन करणे.
- **नैतिक शासन** → **सचोटी (Integrity)**, चारित्र्यशुद्धी (Probity) आणि सार्वजनिक विश्वास टिकवणे.
- **सनदी सेवांमधील समस्या (Issues of Civil Services)**

सनदी सेवांमधील समस्या (Issues of Civil Services)

सनदी सेवांवरील प्रमुख टीका (Major Criticisms)	सनदी सेवांच्या अकार्यक्षमतेची कारणे (Issues Causing Ineffectiveness)
• **यथास्थितीवादी पूर्वग्रह (Status quo bias):** सुधारणांना विरोध, जोखीम पत्करण्याची टाळाटाळ आणि जुन्या कार्यपद्धतींमध्येच समाधान मानणे. • **राजकीय हस्तक्षेप:** वारंवार होणाऱ्या **बदल्या**, तटस्थतेशी तडजोड आणि व्यावसायिकतेचा ऱ्हास. • **लालफितीचा कारभार (Red-tapism):** नियमांचा अतिरेक, कामात विलंब आणि निकालापेक्षा **प्रक्रियेवर अधिक भर**. • **सर्वसाधारण प्रवृत्तीचे वर्चस्व (Generalist dominance):** आरोग्य, अर्थव्यवस्था, तंत्रज्ञान यांसारख्या जटिल क्षेत्रांमध्ये **विषय कौशल्याचा (Domain expertise)** अभाव.	• **राजकीय हस्तक्षेप:** वारंवार होणाऱ्या बदल्या, नियुक्त्यांचा दबाव आणि **तटस्थतेचा अभाव**. • **कार्यकाळाच्या स्थिरतेचा अभाव:** अल्पकाळासाठी होणाऱ्या नियुक्त्या, धोरणांमधील खंड आणि कमकुवत उत्तरदायित्व. • **क्षमता आणि कौशल्यातील त्रुटी:** सर्वसाधारण दृष्टीकोन आणि विषय कौशल्याचा अभाव. • **प्रक्रिया-केंद्रित कार्यप्रणाली:** 'रुल-बुक' मानसिकता, जोखीम घेण्यास भीती आणि संथ निर्णय प्रक्रिया.

• **भद्रासनवृत्ती (Elitism) आणि सामाजिक अंतर:** तळागाळातील लोकांशी कमकुवत संपर्क आणि सहानुभूतीचा अभाव. • **भ्रष्टाचार आणि लाचखोरी (Rent-seeking):** स्वेच्छानिर्णयाचा गैरवापर आणि सार्वजनिक विश्वासाचा अभाव. • **कमकुवत उत्तरदायित्व यंत्रणा:** सुमार कामगिरीचे चुकीचे मूल्यमापन आणि अपयशासाठी मर्यादित परिणाम/शिक्षा. • **सत्तेचे केंद्रीकरण:** नाविन्यपूर्ण कल्पनांना मर्यादा आणि क्षेत्रीय स्तरावर (Field-level) कमी स्वायत्तता. • **क्षमता आणि कौशल्याची कमतरता:** कालबाह्य प्रशिक्षण आणि आधुनिक प्रशासकीय गरजांशी जुळवून घेण्यात अपयश. • **अकार्यक्षम कर्मचारी व्यवस्थापन:** मनमानी नियुक्त्या आणि **करिअर नियोजनाचा (Career planning)** अभाव.	• **कमकुवत कामगिरी व्यवस्थापन:** ज्येष्ठतेवर आधारित मूल्यमापन आणि निकालांशी (Outcomes) मर्यादित संबंध. • **अति-केंद्रीकरण:** क्षेत्रीय स्वायत्ततेवर निर्बंध आणि नाविन्यपूर्णतेसाठी कमी वाव. • **कामाचा अतिभार आणि कर्मचाऱ्यांची कमतरता:** जबाबदाऱ्यांची व्याप्ती वाढणे आणि प्रशासकीय थकवा (Administrative fatigue). • **अपुरा समन्वय:** विभागांमधील संवादहीनता (Silos) आणि विखुरलेले सेवा वितरण. • **नैतिक ऱ्हास: हितसंबंधांचा संघर्ष (Conflict of interest)** आणि सार्वजनिक विश्वासात घट. • **अपुरे प्रशिक्षण आणि कौशल्य वृद्धी:** कालबाह्य अभ्यासक्रम आणि करिअरच्या मध्यावर मिळणाऱ्या शिकण्याच्या संधींचा अभाव.

भारतातील नागरी सेवा सुधारणा (Civil Services Reforms)

- **ए. डी. गोरवाला समिती, 1951** → **कार्यक्षमता**, काटकसर आणि **शिस्त** → भ्रष्टाचारावर नियंत्रण आणि व्यावसायिक नैतिकता.
- **सार्वजनिक सेवा (भरतीसाठी पात्रता) समिती / रामास्वामी मुदलियार समिती, 1956** → **गुणवत्तेवर आधारित भरती** → शैक्षणिक मानके आणि **UPSC** च्या भूमिकेचे सक्षमीकरण.
- **व्ही. टी. कृष्णमाचारी समिती, 1962** → **जिल्हा प्रशासन सुधारणा** → समन्वय आणि विकासभिमुखता.
- **प्रथम प्रशासकीय सुधारणा आयोग (ARC I), 1969** → **कार्मिक प्रशासन** → प्रशिक्षण, अधिकारांचे प्रत्यायोजन (Delegation) आणि कामगिरीचे मूल्यमापन.
- **डी. एस. कोठारी समिती, 1976** → **भरती धोरण** → वैज्ञानिक निवड प्रक्रिया आणि **अभियोग्यता-आधारित (Aptitude-based)** चाचणी.
- **सतीश चंद्र समिती, 1989** → नागरी सेवा परीक्षा पुनरावलोकन → परीक्षा संरचनेचे **सुसूत्रीकरण (Rationalisation)**.
- **योगिंदर के. अलघ समिती, 2001** → CSE सुधारणा → **विश्लेषणात्मक क्षमता** आणि वैकल्पिक विषयांचे सुसूत्रीकरण.
- **होता समिती, 2004** → नागरी सेवा सुधारणा → **कामगिरी व्यवस्थापन**, करिअरच्या मध्यावर प्रशिक्षण आणि **पार्श्व प्रवेश (Lateral Induction)**.
- **द्वितीय प्रशासकीय सुधारणा आयोग (ARC II), 2008** → **सर्वसमावेशक सुधारणा** → उत्तरदायित्व, **नैतिकता**, नागरिक-केंद्रित प्रशासन आणि **क्षमता बांधणी**.

3.विविध क्षेत्रांतील विकासासाठी सरकारी धोरणे आणि हस्तक्षेप

विकास – मूलभूत समज (Development – Basic Understanding)

- **विकास** → जीवनमानामध्ये शाश्वत सुधारणा → केवळ GDP वाढीच्या पलीकडे.
- **आर्थिक आयाम** → उत्पन्नातील वाढ, **उत्पादकता** आणि रोजगार निर्मिती.
- **सामाजिक आयाम** → आरोग्य, **शिक्षण**, पोषण आणि **लिंगभाव समानता**.
- **मानवी विकास** → क्षमतांचा विस्तार, निवडींच्या संधींमध्ये वाढ आणि **प्रतिष्ठा**.
- **समता (Equity) आयाम** → गरीब, उपेक्षित गट आणि मागास प्रदेशांचा समावेश.
- **संस्थात्मक आयाम** → शासनाची गुणवत्ता, **सेवा वितरण** आणि कायद्याचे राज्य.
- **शाश्वतता (Sustainability) आयाम** → पिढ्यानपिढ्यांमधील समानता आणि **संसाधनांचे संवर्धन**.
- **फलित अभिमुखता (Outcome orientation)** → लोककल्याण, **मानवी भांडवल** आणि सामाजिक गतिशीलता.

धोरण आणि विकासासाठी सरकारी हस्तक्षेपाचा अर्थ (Meaning of Policy & Intervention)

- **सार्वजनिक धोरण** → राज्यसंस्थेचे अधिकृत निर्णय → लोककल्याणासाठीची **ध्येये**, नियम आणि कृती.
- **धोरणात्मक साधने** → सामाजिक-आर्थिक विकासाला आकार देणारे **कायदे**, योजना आणि कार्यक्रम.
- **हस्तक्षेपाचा तर्क (Intervention logic)** → बाजारपेठेतील अपयश (Market failure) सुधारणे, **पुनर्वितरण** आणि कल्याणकारी सुविधा पुरवणे.
- **समता दृष्टीकोन** → असुरक्षित (Vulnerable) गटांचा समावेश आणि **संतुलित प्रादेशिक विकास**.
- **शासन जोडणी (Governance linkage)** → राज्याची क्षमता, **अंमलबजावणीची गुणवत्ता** आणि विकासाची फलिते.

सरकारी हस्तक्षेपाची उद्दिष्टे (Objectives of Government Intervention)

- **सर्वसमावेशक वाढ (Inclusive growth):** प्रादेशिक, सामाजिक आणि **लिंगभाव विषमता** कमी करणे.
- **मानवी विकास:** आरोग्य, **शिक्षण** आणि पोषणविषयक फलितांमध्ये सुधारणा करणे.
- **आर्थिक विकास: उत्पादकता वाढ**, रोजगार निर्मिती आणि पायाभूत सुविधांची निर्मिती.
- **सामाजिक न्याय:** असुरक्षित आणि **उपेक्षित घटकांचे** संरक्षण आणि उत्थान करणे.
- **बाजारपेठ सुधारणा (Market correction):** बाजारपेठेतील अपयश, बाह्य घटक (Externalities) आणि **माहितीची विषमता** दूर करणे.
- **दारिद्र्य निर्मूलन:** उत्पन्न साहाय्य, **उपजीविका सुरक्षा** आणि मूलभूत गरजांपर्यंत पोहोच सुनिश्चित करणे.
- **प्रादेशिक संतुलन:** मागास आणि **आकांक्षात्मक जिल्ह्यांचा (Aspirational regions)** विकास करणे.
- **सामाजिक स्थिरता:** विषमतेमुळे निर्माण होणारा असंतोष कमी करणे आणि **सामाजिक सलोखा** राखणे.
- **शाश्वत विकास:** पर्यावरण संरक्षण आणि **संसाधनांचे संवर्धन**.
- **सक्षमीकरण:** नागरिकांच्या क्षमता, **सहभाग** आणि प्रतिष्ठेमध्ये वाढ करणे.

शासकीय हस्तक्षेपाची प्रमुख क्षेत्रे

क्षेत्र (Sector)	**मुख्य क्षेत्रे आणि योजना (Key Areas & Schemes)**
सामाजिक क्षेत्र (Social Sector)	• **आरोग्य** → सार्वत्रिक प्रवेश आणि आर्थिक संरक्षण → राष्ट्रीय आरोग्य अभियान; आयुष्मान भारत • **शिक्षण** → मानवी भांडवल विकास → RTE कायदा, 2009; राष्ट्रीय शिक्षण धोरण (NEP), 2020 • **पोषण** → माता आणि बाल कल्याण → ICDS; पोषण अभियान (POSHAN Abhiyaan) • **स्वच्छता** → सार्वजनिक आरोग्य परिणाम → स्वच्छ भारत मिशन
आर्थिक क्षेत्र (Economic Sector)	• **कृषी** → उत्पन्न सुरक्षा आणि उत्पादकता → PM-KISAN; किमान आधारभूत किंमत (MSP) आराखडा • **MSMEs** → रोजगार आणि उद्योजकता → MUDRA; CGTMSE

	• **उद्योग** → उत्पादन क्षेत्रातील वाढ → PLI योजना (उत्पादन आधारित प्रोत्साहन) • **रोजगार** → मजुरी आणि उपजीविका आधार → मनरेगा (MGNREGA)
पायाभूत सुविधा (Infrastructure)	• **रस्ते आणि लॉजिस्टिक** → कनेक्टिव्हिटी आणि बाजार एकत्रीकरण → भारतमाला; पीएम गतिशक्ती (PM Gati Shakti) • **वीज आणि ऊर्जा** → ऊर्जा प्रवेश → सौभाग्य; राष्ट्रीय सौर अभियान • **गृहनिर्माण** → मालमत्ता निर्मिती → प्रधानमंत्री आवास योजना (PMAY - शहरी आणि ग्रामीण) • **डिजिटल पायाभूत सुविधा** → प्रशासनाचा कणा → भारतनेट; डिजिटल इंडिया
पर्यावरण क्षेत्र (Environmental)	• **पर्यावरण संरक्षण** → शाश्वत विकास → पर्यावरण संरक्षण कायदा, 1986 • **हवामान कृती** → अनुकूलन आणि शमन → हवामान बदलावरील राष्ट्रीय कृती आराखडा (NAPCC) • **नूतनीकरणक्षम ऊर्जा** → कमी-कार्बन संक्रमण → राष्ट्रीय पवन-सौर अभियान • **संसाधन संवर्धन** → पर्यावरणीय संतुलन → राष्ट्रीय वनीकरण कार्यक्रम

धोरणात्मक हस्तक्षेपाची साधने

साधन (Instrument)	**उद्देश (Purpose)**
कायदेशीर साधने (Legislative)	• विकासासाठी कायदेशीर आदेश → कायदे, नियम, नियमन → उदा. RTE कायदा, 2009; राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा कायदा (NFSA), 2013 • हक्क-आधारित दृष्टीकोन → अंमलबजावणी आणि उत्तरदायित्व सुनिश्चित करणे.
वित्तीय साधने (Fiscal)	• संसाधन वाटप आणि प्रोत्साहन → अनुदाने (Subsidies), ग्रांट्स, DBT → उदा. PM-KISAN; खत अनुदान • वर्तणुकीत सुधारणा (Behavioural correction) → कर सवलती, उपकरावर आधारित निधी (Cess-based funding).
संस्थात्मक साधने (Institutional)	• मिशन-मोड वितरण → विशेष संस्था → उदा. नीती (NITI) आयोग; राष्ट्रीय आरोग्य अभियान (NHM) • नियामक पर्यवेक्षण → मानके आणि अनुपालन (Compliance) → उदा. SEBI; TRAI.
प्रशासकीय साधने (Administrative)	• नोकरशाहीद्वारे अंमलबजावणी → मार्गदर्शक तत्त्वे, SOPs, सेवा नियम → उदा. जिल्हा प्रशासन • समन्वय आणि पर्यवेक्षण → आंतर-विभागीय यंत्रणा.
तंत्रज्ञान-आधारित साधने	• कार्यक्षमता आणि पारदर्शकता → डिजिटल प्लॅटफॉर्म, डॅशबोर्ड → उदा. DBT; GeM (सरकारी ई-मार्केटप्लेस); पीएम गतिशक्ती.

धोरण आराखड्यातून उद्भवणाऱ्या समस्या (Issues Arising from Policy Design)

- **वरिष्ठ-स्तर धोरण निर्मिती (Top-down policy formulation):** स्थानिक माहितीशिवाय केंद्रीय उद्दिष्टे निश्चित करणे → स्थानिक क्षमतेकडे दुर्लक्ष → मालकी हक्काची भावना कमी → सुमार फलिते → उदा. **स्वच्छ भारत मिशन** (पाण्याची उपलब्धता आणि वर्तणुकीऐवजी केवळ ODF वर भर).
- **सर्वांसाठी एकच मापदंड (One-size-fits-all design):** असमान राज्यांसाठी समान नियम → शोषक क्षमतेत (Absorptive capacity) फरक → असमान कामगिरी → उदा. **जल जीवन मिशन** (डोंगाळ/आदिवासी वि. सपाट प्रदेश).

- **अति-महत्त्वाकांक्षी उद्दिष्टे:** प्रशासकीय क्षमतेपेक्षा राजकीय कालमर्यादेला प्राधान्य → घाईघाईने अंमलबजावणी → गुणवत्तेत घट → उदा. **PMAY (अर्बन)** अंतर्गत घरांची उद्दिष्टे.
- **समस्येचे अपुरे निदान:** कारणांऐवजी केवळ लक्षणांवर उपाय → मर्यादित प्रभाव → उदा. **पोषण अभियान** (माता आरोग्य आणि स्वच्छतेऐवजी केवळ वितरणावर भर).
- **लाभार्थी ओळखीतील त्रुटी:** कालबाह्य किंवा सदोष डेटाबेस → पात्र व्यक्ती वगळणे (Exclusion) आणि अपात्र व्यक्तींचा समावेश (Inclusion) होण्याच्या चुका → उदा. **PM-KISAN** लाभार्थी यादीतील **SECC** डेटा मधील त्रुटी.
- **मर्यादित भागधारक सल्लामसलत:** लाभार्थ्यांच्या वर्तणुकीशी धोरण सुसंगत नसणे → विरोध किंवा कमी प्रतिसाद → उदा. **उज्ज्वला योजना** (सुरुवातीला रिफिलच्या परवडण्याक्षमतेकडे दुर्लक्ष).
- **क्लिष्ट योजना संरचना:** अनेक मार्गदर्शक तत्वे आणि अटी → प्रशासकीय अतिभार → फायद्यांना विलंब → उदा. **राष्ट्रीय आरोग्य अभियान (NHM)** मधील निधी प्रवाहाची प्रक्रिया.
- **अपुऱ्या पायलट चाचण्या:** क्षेत्रीय अनुभवाशिवाय देशभर अंमलबजावणी → वारंवार मध्यवर्ती सुधारणांची गरज → उदा. **आयुष्मान भारत PM-JAY** मधील रुग्णालयांच्या नोंदणीतील सुरुवातीच्या समस्या.

धोरण अंमलबजावणीतील समस्या (Issues in Policy Implementation)

- **केंद्र-राज्य समन्वय तफावत:** ताठर मार्गदर्शक तत्वे आणि निधीच्या अटी → राज्यांच्या लवचिकतेत घट → असमान अंमलबजावणी → उदा. **PMFBY** (पीक विमा योजना) च्या अंमलबजावणीतील राज्याराज्यांतील तफावत.
- **क्षमतेच्या मर्यादा:** कर्मचारी टंचाई आणि कौशल्यांचा अभाव → कमकुवत अंमलबजावणी आणि पर्यवेक्षण → निकालांना विलंब → उदा. **NHM** अंतर्गत डॉक्टरांची कमतरता.
- **निधी वितरणास विलंब:** रोख प्रवाह (Cash-flow) विस्कळीत होणे → कामे ठप्प होणे → खर्च वाढणे → उदा. केंद्राकडून निधी उशिरा मिळाल्यामुळे **MGNREGA** मजुरीला होणारा विलंब.
- **गळती आणि भ्रष्टाचार:** कमकुवत क्षेत्रीय देखरेख → फायद्यांचे वळवणे (Diversion) → विश्वासाचा ऱ्हास → उदा. **NFSA** सुधारणांपूर्वीची **PDS** मधील गळती.
- **शेवटच्या घटकापर्यंत पोहोचण्यात अपयश:** प्रवेश आणि जागरूकतेचा अभाव → लाभार्थी वंचित राहणे → उदा. **आयुष्मान भारत PM-JAY** बाबत जागरूकतेची कमतरता.
- **डिजिटल अपवर्जन (Technology exclusion):** डिजिटल दरी आणि प्रमाणीकरण (Authentication) अपयश → लाभ नाकारले जाणे → तक्रारींमध्ये वाढ → उदा. **PDS** मध्ये **आधार बायोमेट्रिक** अपयश.
- **विभागांमधील समन्वयाचा अभाव:** विभागांचे स्वतंत्रपणे काम करणे (Siloed working) → कामाची पुनरावृत्ती आणि उणिवा → उदा. **पोषण अभियान**, **ICDS** आणि **NHM** मधील समन्वयाचा अभाव.
- **आऊटपुट-केंद्रित देखरेख:** केवळ उद्दिष्टे पूर्ण करण्यावर भर → गुणवत्तेशी तडजोड → शाश्वततेचे प्रश्न → उदा. **स्वच्छ भारत मिशन** मध्ये वापराऐवजी शौचालय बांधकामावर भर.
- **कमकुवत तक्रार निवारण:** तक्रारी प्रलंबित राहणे → लाभार्थ्यांमध्ये निरुत्साह → विश्वासार्हतेत घट → उदा. जिल्हा स्तरावर **CPGRAMS** मधील प्रलंबित तक्रारी.
- **मार्गदर्शक तत्वांमध्ये वारंवार बदल:** क्षेत्रीय स्तरावर अनिश्चितता → अंमलबजावणीत गोंधळ → विलंब → उदा. **PMAY** लाभार्थी पात्रतेच्या निकषांमध्ये वारंवार होणारे बदल.

प्रभावी धोरण आराखडा आणि अंमलबजावणीसाठी पुढील मार्ग

- **सहभागात्मक धोरण आराखडा (Participatory policy design):** तळागाळातील नियोजन (Bottom-up planning) आणि **समुदाय सल्लामसलत** → स्थानिक गरजांचे प्रतिबिंब → उच्च मालकी हक्क आणि **शाश्वतता** → उदा. **MGNREGA** अंतर्गत ग्रामसभेची भूमिका; जिल्हा नियोजन समित्या.
- **प्रशासकीय क्षमता बांधणी:** कौशल्य वृद्धी, भूमिका स्पष्टता आणि **संस्थात्मक बळकटीकरण** → अंमलबजावणीच्या गुणवत्तेत सुधारणा → विलंब आणि गळतीमध्ये घट → उदा. **मिशन कर्मयोगी**; आरोग्य आणि पोषण क्षेत्रातील विषय तज्ज्ञ.

- **फलित-आधारित देखरेख (Outcome-based monitoring):** केवळ भौतिक लक्ष्यांऐवजी (Outputs) **फलितांवर (Outcomes)** भर → प्रभाव मूल्यमापन आणि मध्यवर्ती सुधारणा → वास्तविक विकास साध्य करणे → उदा. **आकांक्षात्मक जिल्हा कार्यक्रम** डॅशबोर्ड; नीती आयोग **SDG** निर्देशांक.
- **तंत्रज्ञान एकत्रीकरण:** एंड-टू-एंड (End-to-end) **डिजिटलायझेशन** → पारदर्शकता, कार्यक्षमता आणि मागोवा घेण्याची क्षमता (Traceability) → स्वेच्छानिर्णय आणि भ्रष्टाचारात घट → उदा. **JAM** अंतर्गत **DBT**; GeM पोर्टल; **PM गतिशक्ती**.
- **सहकारी संघराज्य (Cooperative federalism):** राज्यांना लवचिकता आणि सामायिक जबाबदारी → संदर्भावर आधारित अंमलबजावणी → अधिक चांगली फलिते → उदा. **GST परिषद** मॉडेल; केंद्र पुरस्कृत योजनांच्या (CSS) मार्गदर्शक तत्वांमध्ये राज्यांना दिलेली लवचिकता.

Contempory Dimensions

1. लाडकी बहीण योजना – महाराष्ट्र (Ladki Bahin Yojana)

स्वरूप / क्षेत्र (What / Sector) • **महिला-केंद्रित सामाजिक कल्याण** हस्तक्षेप → **उत्पन्न साहाय्य** आणि **सक्षमीकरण**.	
उद्दिष्टे (Objectives) • महिलांसाठी **उत्पन्न सुरक्षा** → आर्थिक परावलंबित्व कमी करणे. • **सामाजिक सक्षमीकरण** → पोषण, आरोग्य आणि **निर्णय घेण्याची क्षमता** सुधारणे.	**प्रमुख वैशिष्ट्ये (Key Features)** • **थेट रोख हस्तांतरण (Direct cash transfer):** पात्र महिला लाभार्थ्यांना मासिक आर्थिक साहाय्य. • **पात्रता लक्ष्यीकरण (Eligibility targeting):** वय, उत्पन्न आणि रहिवास निकषांवर आधारित. • **DBT-आधारित वितरण: गळतीमध्ये घट** आणि **वित्तीय समावेशन (Financial inclusion)**.
समस्या / आव्हाने (Issues / Challenges) • **वित्तीय शाश्वतता (Fiscal sustainability):** राज्यावर वारंवार येणारा मोठा **खर्चाचा बोजा**. • **लक्ष्यीकरणातील त्रुटी:** अपात्र व्यक्तींचा समावेश आणि गरजू महिलांचे अपवर्जन (Exclusion). • **मर्यादित सक्षमीकरण:** उत्पन्न साहाय्याची **कौशल्य किंवा रोजगाराशी** जोडणी नसणे.	**पुढील मार्ग (Way Forward)** • **SHGs (बचत गट) आणि कौशल्य योजनांशी समन्वय:** उपजीविकेची जोडणी करणे. • **लाभार्थ्यांचे नियतकालिक पुनरावलोकन:** लक्ष्यीकरणाची अचूकता सुधारणे. • **फलित मागोवा (Outcome tracking):** पोषण, आरोग्य आणि **श्रमशक्ती सहभाग (Workforce participation)** निर्देशांकांवर लक्ष ठेवणे.

२. प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना (PMGSY)

स्वरूप / क्षेत्र (What / Sector) • **ग्रामीण पायाभूत सुविधा** हस्तक्षेप → **रस्ते जोडणी** आणि बाजारपेठेपर्यंत पोहोच.	
उद्दिष्टे (Objectives) • **बारामाही ग्रामीण रस्ते जोडणी** → आर्थिक एकात्मता साधणे. • **प्रादेशिक विषमता** कमी करणे → सर्वसमावेशक ग्रामीण विकास.	**प्रमुख वैशिष्ट्ये (Key Features)** • **वस्ती-आधारित जोडणी निकष:** लोकसंख्येच्या मर्यादेचे (Population threshold) निकष. • **केंद्राचा निधी आणि राज्याची अंमलबजावणी: सहकारी संघराज्य** मॉडेल.

	• **GIS आणि गुणवत्ता देखरेख: OMMAS** प्रणाली आणि तृतीय-पक्ष लेखापरीक्षण (Third-party audits).
समस्या / आव्हाने (Issues / Challenges) • **देखभालीचा अभाव:** रस्ते बांधणीनंतर त्यांची स्थिती खालावणे. • **भौगोलिक मर्यादा:** डोंगाळ, आदिवासी आणि वनक्षेत्रांमध्ये अंमलबजावणीत पिछाडी. • **खर्च वाढणे आणि विलंब:** जमीन संपादन, वनविभागाच्या परवानग्या आणि कंत्राटदारांशी संबंधित समस्या.	**पुढील मार्ग (Way Forward)** • **देखभालीसाठी समर्पित निधी:** बांधकामानंतरची **शाश्वतता** सुनिश्चित करणे. • **हवामान-अनुकूल रस्ते आराखडा (Climate-resilient design):** पूर आणि जमिनीची धूप रोखण्याची क्षमता. • **PM गतिशक्तीशी जोडणी: लॉजिस्टिक्स** आणि आर्थिक नियोजनाशी समन्वय साधणे.

३. विकसित भारत - रोजगार आणि आजीविका मिशन (ग्रामीण) विधेयक (VB-G RAM G Bill)

स्वरूप / क्षेत्र (What / Sector) • **ग्रामीण रोजगार** + पायाभूत सुविधा-आधारित विकास हस्तक्षेप (MGNREGA ची जागा घेणारे नवीन विधेयक).	
उद्दिष्टे (Objectives) • **वैधानिक मजुरी रोजगार हमी** → ग्रामीण कुटुंबांना आर्थिक उत्पन्न सुरक्षा प्रदान करणे. • **मालमत्ता-केंद्रित ग्रामीण विकास** → टिकाऊ आणि उत्पादक पायाभूत सुविधांची निर्मिती. • **स्थानिक नियोजनाचा राष्ट्रीय प्राधान्यांशी समन्वय** → विकसित भारत @2047 आणि **PM गतिशक्ती** शी सुसंगतता.	**प्रमुख वैशिष्ट्ये (Key Features)** • **वर्धित रोजगार हमी:** प्रति ग्रामीण कुटुंब **125 दिवस** मजुरी रोजगार हमी (पूर्वीच्या 100 दिवसांऐवजी). • **निधी संरचनेत बदल:** केंद्र आणि राज्यांमध्ये **60:40** या प्रमाणात मजुरी खर्चाचे वाटप (पूर्वोत्तर/हिमालयीन राज्यांसाठी 90:10). • **मानक वाटप (Normative allocation):** अर्थसंकल्पाशी जोडलेली मर्यादित तरतूद, मागणी-आधारित ऐवजी **वाटप-आधारित** प्रणाली. • **हंगामी विश्रांती (Seasonal pause):** पेरणी आणि कापणीच्या हंगामात **60 दिवसांपर्यंत** कामे थांबवण्याची तरतूद. • **डिजिटल इकोसिस्टम:** बायोमेट्रिक हजेरी, **AI-आधारित देखरेख** आणि GPS ट्रॅकिंग अनिवार्य. • **प्राधान्य क्षेत्रे:** जल सुरक्षा, सिंचन, मुख्य ग्रामीण पायाभूत सुविधा आणि हवामान बदल प्रतिरोधक कामे. • **वेतन देयके:** दर 15 दिवसांऐवजी **दर आठवड्याला** मजुरी देण्याची तरतूद.
समस्या / आव्हाने (Issues / Challenges) • **कायदेशीर हक्काचे संकोचन:** अर्थसंकल्पीय तरतुदीनुसार रोजगार मर्यादित होण्याची भीती (Universality धोक्यात). • **गरीब राज्यांवर वित्तीय ताण:** 40% खर्च राज्यांना करावा लागणार असल्याने कमी महसूल असलेल्या राज्यांवर ओझे. • **केंद्रीकरणाचा धोका:** नियोजनामध्ये राज्यांची स्वायत्तता कमी होऊन केंद्राचा प्रभाव वाढण्याची शक्यता. • **असुरक्षित मजुरांवर परिणाम:** हंगामातील 60 दिवसांच्या विश्रांतीमुळे भूमिहीन मजुरांच्या उत्पन्नावर गदा येण्याची भीती.	**पुढील मार्ग (Way Forward)** • **प्रति-चक्रीय (Counter-cyclical) निधी:** संकट काळात किंवा दुष्काळात 100% केंद्रीय निधीची उपलब्धता असावी. • **राज्यांसाठी संक्रमणकालीन अनुदान:** 60:40 निधी संरचनेत बदल करताना राज्यांना सुरुवातीला मदत देणे. • **सामाजिक अंकेक्षण (Social Audit) बळकट करणे:** वरून होणाऱ्या निधी वाटपासोबतच तळागाळातील उत्तरदायित्व राखणे. • **स्थानिक निर्णय प्रक्रिया:** हंगामी विश्रांतीचे (Seasonal Pause) दिवस ठरवण्याचे अधिकार **ग्रामसभेला** असावेत.

• **डिजिटल अपवर्जन:** 'डिजिटल दरी' आणि तांत्रिक अडथळ्यांमुळे खऱ्या लाभार्थ्यांना काम नाकारले जाण्याची जोखीम.	

4.विकास प्रक्रिया आणि विकास परिसंस्था (Development Processes and the Development Industry)

विकास प्रक्रिया समजून घेणे (Understanding the Development Process)

अर्थ (Meaning) • **विकास प्रक्रिया** → नियोजित आणि निरंतर **सामाजिक-आर्थिक परिवर्तन**. • केवळ उत्पन्न वाढीच्या पलीकडे → **मानवी क्षमता**, कल्याण आणि **प्रतिष्ठा**. • **राज्य-नेतृत्व + बाजार-समर्थित** → धोरण-आधारित बदल.	**मुख्य घटक (Core Components)** • **आर्थिक वाढ** → उत्पादकता, रोजगार आणि उत्पन्नाचा विस्तार. • **मानवी विकास** → आरोग्य, **शिक्षण** आणि पोषणविषयक फलिते. • **सामाजिक न्याय** → समता, **समावेशकता** आणि पुनर्वितरण. • **संस्थात्मक विकास** → शासन क्षमता आणि **कायद्याचे राज्य**. • **शाश्वतता** → पिढ्यानपिढ्यांमधील समानता आणि **संसाधनांचे संवर्धन**.
टप्पे / प्रवाह (Stages / Flow) • **समस्या ओळखणे** → विकासातील उणिवा आणि प्रादेशिक तफावत शोधणे. • **धोरण निर्मिती** → ध्येये, साधने आणि **लक्ष्यीकरण (Targeting)** निश्चित करणे. • **अंमलबजावणी** → संस्था, संसाधने आणि **समन्वय**. • **देखरेख आणि मूल्यमापन** → आऊटपुट, **फलिते (Outcomes)** आणि प्रभाव तपासणे. • **दुरुस्ती (Course correction)** → अभिप्रायावर (Feedback) आधारित धोरणात बदल करणे.	**प्रमुख दृष्टीकोन (Key Approaches)** • **वरिष्ठ-स्तर दृष्टीकोन (Top-down)** → राष्ट्रीय प्राधान्ये आणि **मिशन-मोड** योजना. • **तळागाळातील दृष्टीकोन (Bottom-up)** → **सहभागात्मक नियोजन** आणि स्थानिक गरजांना प्राधान्य. • **हक्क-आधारित दृष्टीकोन** → कायदेशीर हक्क (Entitlements) आणि **उत्तरदायित्व**. • **फलित-आधारित दृष्टीकोन** → खर्चापेक्षा **प्रभावावर** भर.
विकास प्रक्रियेतील घटक (Actors in Development Process) • **राज्य (State)** → धोरण आराखडा, **नियमन** आणि कल्याणकारी सुविधांची तरतूद. • **बाजार (Market)** → गुंतवणूक, **नाविन्य (Innovation)** आणि रोजगार निर्मिती. • **नागरी समाज (Civil Society)** → लोकसहभाग आणि **सामाजिक उत्तरदायित्व**. • **स्थानिक स्वराज्य संस्था** → शेवटच्या घटकापर्यंत पोहोच आणि **संदर्भीय अंमलबजावणी**.	**विकास परिसंस्था – बिगर-राजकीय घटकांची भूमिका (Development Industry)** • **विकास परिसंस्था** → विकास सेवा पुरवणारी एक **संघटित परिसंस्था (Ecosystem)**. • **स्वरूप** → प्रकल्प-आधारित, **लक्ष्य-देय** आणि बहु-घटक संचलित. • **तर्क (Rationale)** → राज्य यंत्रणेतील क्षमतेच्या उणिवा, **शेवटच्या टप्प्यातील आव्हाने** आणि विकासाची जटिलता. • **उदाहरणे: स्वयंसेवी संस्था (NGOs)**, **स्वयंसहायता गट (SHGs)**, समुदाय-आधारित संस्था (CBOs), बहुराष्ट्रीय संस्था, देणगीदार, धर्मादाय आणि **सीएसआर (CSR)**.

विकास परिसंस्थेत स्वयंसेवी संस्था (NGOs in Development Process)

स्वयंसेवी संस्था (NGOs) म्हणजे काय?

- **नफा-रहित, ऐच्छिक संस्था** → बिगर-राजकीय आणि बिगर-बाजारी घटक → संस्था नोंदणी कायदा (Societies Act), विश्वस्त कायदा (Trust Act) किंवा कंपनी कायद्याच्या **कलम 8** अंतर्गत नोंदणीकृत.
- **विकास मध्यस्थ** → राज्य आणि नागरिक यांच्यातील दुवा → तळागाळात (Grassroots) प्रभावी उपस्थिती.

स्वयंसेवी संस्थांची वैशिष्ट्ये (Features)

- **ऐच्छिक आणि नफा-रहित दृष्टीकोन** → नफ्यापेक्षा **सेवा देण्याच्या हेतूला** प्राधान्य.
- **तळागाळातील उपस्थिती** → स्थानिक ज्ञान आणि समुदायाचा विश्वास.
- **लवचिकता आणि नाविन्य** → वेगाने बदल करण्याची क्षमता आणि **पायलट सोल्यूशन्स**.
- **सहभागात्मक दृष्टीकोन** → समुदाय एकत्रीकरण आणि सक्षमीकरण.
- **विषय-आधारित विशेषीकरण** → आरोग्य, शिक्षण, हक्क किंवा पर्यावरण यांसारख्या क्षेत्रांत विशेष कार्य.

विकासातील स्वयंसेवी संस्थांची भूमिका

- **सेवा वितरण साहाय्य:** राज्य यंत्रणेतील उणिवा भरणे → शेवटच्या घटकापर्यंत पोहोच → शिक्षण, आरोग्य आणि पोषण → उदा. **अक्षय पात्र** (मध्यान्ह भोजन); **केअर इंडिया** (माता आरोग्य).
- **समुदाय एकत्रीकरण:** जागरूकता निर्माण करणे → वर्तणुकीत बदल घडवणे → स्वच्छता, पोषण आणि लिंगभाव निकष → उदा. **SEWA** (महिला कामगार); स्वच्छ भारत अभियानातील संस्था.
- **सामाजिक उत्तरदायित्व:** नागरी देखरेख → पारदर्शकता आणि उत्तरदेयता → सामाजिक अंकेक्षण (Social Audit), RTI सुलभिकरण → उदा. **MKSS, राजस्थान** (सामाजिक अंकेक्षण आणि RTI चळवळ).
- **धोरणात्मक समर्थन (Advocacy):** उपेक्षित गटांचा आवाज बनणे → हक्क-आधारित सुधारणा → जमीन, कामगार आणि अन्न सुरक्षा → उदा. **राईट टू फूड कॅम्पेन** (NFSA कायद्यावर प्रभाव).
- **क्षमता बांधणी:** कौशल्य आणि संस्थात्मक बळकटीकरण → समुदाय मालकी → SHGs आणि स्थानिक स्वराज्य संस्था → उदा. **कुटुंबश्री, केरळ** (महिला स्वयंसहायता गट).
- **नाविन्य आणि प्रयोग:** कमी खर्चाचे आणि वाढवता येण्याजोगे (Scalable) उपाय → सरकारद्वारे स्वीकार → उदा. **सुलभ इंटरनॅशनल** (स्वच्छता मॉडेल).

स्वयंसेवी संस्थांसमोरील समस्या आणि आव्हाने

- **निधीच्या मर्यादा:** देणगीदारांवर अवलंबित्व आणि अनिश्चितता → प्रकल्पांमध्ये खंड पडणे.
- **नियामक निर्बंध:** अनुपालनाचा (Compliance) बोजा → **FCRA** शी संबंधित अडथळे.
- **उत्तरदायित्वाच्या चिंता:** काही संस्थांमध्ये पारदर्शकतेचा अभाव → विश्वासाची कमतरता.
- **विखंडन (Fragmentation):** कामांची पुनरावृत्ती → प्रभावामध्ये मर्यादा.
- **राज्यसंस्थेचा संशय:** संघर्षात्मक दृष्टीकोन (Adversarial perception) → सहकार्यावर मर्यादा.
- **क्षमतेचा अभाव:** व्यवस्थापन, डिजिटल कौशल्ये आणि प्रभाव मूल्यमापनातील कमतरता.

पुढील मार्ग (Way Forward)

- **पूरक नियामक वातावरण:** अनुपालन सोपे करणे आणि स्पष्टता आणणे → संतुलित **FCRA** आराखडा.
- **संस्थात्मक राज्य-NGO भागीदारी:** सहकार्य आणि भूमिकेतील स्पष्टता → सामाजिक क्षेत्रात **PPP** मॉडेल.
- **निधीचे विविधीकरण: CSR** आणि देशांतर्गत दानशूरता → देणगीदारांवरील अवलंबित्व कमी करणे.
- **NGOs ची क्षमता बांधणी:** प्रशासन, वित्त आणि डिजिटल कौशल्यांचे प्रशिक्षण.
- **पारदर्शकता आणि स्वयं-नियमन:** आचारसंहिता आणि सामाजिक अंकेक्षण.
- **फलित-आधारित सहभाग:** मोजता येण्याजोगा प्रभाव आणि विस्ताराची क्षमता.

विकास प्रक्रियेत स्वयंसहायता गट (Self-Help Groups - SHGs)

स्वयंसहायता गट (SHGs) म्हणजे काय?

- **लहान ऐच्छिक गट** (**10–20 सदस्य**) → सामूहिक बचत आणि अंतर्गत कर्ज वाटप.
- **महिला-केंद्रित मॉडेल** → **वित्तीय समावेशन** आणि सामाजिक सक्षमीकरण.
- **संस्थात्मक साहाय्य आराखडा** → **राष्ट्रीय ग्रामीण उपजीविका अभियान (NRLM)**.

स्वयंसहायता गटांची वैशिष्ट्ये (Features)

- **बचत-प्रथम दृष्टीकोन** → बचतीची सवय → कर्ज शिस्त.
- **समवयस्क-आधारित कर्ज (Peer-based lending)** → **सामाजिक तारण (Social collateral)** → कमी थकबाकी.
- **नियमित बैठका** → विश्वास आणि सामूहिक निर्णय प्रक्रिया.
- **बँक जोडणी** → अधिकृत पतपुरवठा → **SHG-बँक लिंकेज प्रोग्राम**.
- **क्षमता बांधणीवर भर** → **वित्तीय साक्षरता** आणि नेतृत्व कौशल्ये.

विकासातील स्वयंसहायता गटांची भूमिका (Role in Development)

- **वित्तीय समावेशन:** गरीब महिलांना पतपुरवठा उपलब्ध करून देणे → सावकारांवरील अवलंबित्व कमी करणे.
- **महिला सक्षमीकरण:** उत्पन्नावर नियंत्रण आणि निर्णय घेण्याची क्षमता → **सामाजिक परिवर्तन**.
- **उपजीविका संवर्धन:** सूक्ष्म उद्योग आणि स्वयंरोजगार → ग्रामीण उत्पन्नाचे विविधीकरण.
- **सामाजिक एकत्रीकरण:** आरोग्य, पोषण आणि स्वच्छतेबाबत जागरूकता → वर्तणुकीत बदल.
- **तळागाळातील शासन साहाय्य:** सरकारी योजनांशी समन्वय → प्रभावी **शेवटच्या घटकापर्यंत पोहोच (Last-mile delivery)**.

समस्या आणि आव्हाने (Issues & Challenges)

- **गटांच्या गुणवत्तेत विषमता:** हिशेब तपासणी आणि प्रशासकीय त्रुटी.
- **कर्जाची अतिव्याप्ती (Credit saturation):** क्षमतेपेक्षा जास्त कर्ज आणि परतफेडीचा ताण.
- **बाजारपेठ उपलब्धतेतील मर्यादा:** मर्यादित विस्तार आणि कमकुवत **व्हॅल्यू चेन्स (Value chains)**.
- **क्षमतेचा अभाव:** उद्योजकता आणि **डिजिटल कौशल्यांची** कमतरता.
- **प्रादेशिक असंतुलन:** दक्षिण भारतात भक्कम उपस्थिती, इतर ठिकाणी कमकुवत.

पुढील मार्ग (Way Forward)

- **क्षमता बांधणी बळकट करणे:** लेखांकन (Accounting), उद्योजकता आणि डिजिटल कौशल्ये.
- **उत्पादक संघटनांना (Producer Collectives) प्रोत्साहन:** विस्तार, सौदाशक्ती (Bargaining power) आणि बाजारपेठ प्रवेश वाढवणे.
- **कर्ज गुणवत्तेवर देखरेख:** कर्जबाजारीपणा टाळण्यासाठी प्रभावी सनियंत्रण.
- **योजनांशी समन्वय:** उपजीविका, पोषण आणि **सामाजिक सुरक्षा** योजनांशी सांगड घालणे.
- **डिजिटल सक्षमीकरण:** ई-बुककीपिंग, **DBT** जोडणी आणि पारदर्शकता.

महाराष्ट्रातील ग्रामीण विकासात स्वयंसहायता गटांची भूमिका

- **वित्तीय समावेशन:** सामूहिक बचत + बँक जोडणी → सावकारी पाशातून सुटका → **उमेद (महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान)** अंतर्गत कार्य.
- **महिला सक्षमीकरण:** उत्पन्नावर नियंत्रण + निर्णय प्रक्रिया → सामाजिक आणि राजकीय सहभाग → **महिला आर्थिक विकास महामंडळ (माविम)** च्या माध्यमातून महिलांचा ग्रामपंचायतीत प्रवेश.
- **उपजीविका निर्मिती:** शेती आणि बिगर-शेती सूक्ष्म उद्योग → उत्पन्न विविधीकरण → माविमच्या **क्लस्टर मॉडेल** अंतर्गत दुग्धव्यवसाय, कुक्कुटपालन आणि अन्न प्रक्रिया.
- **कृषी मूल्य साखळी (Value chains):** निविष्ठा (Inputs) उपलब्धता + सामूहिक विपणन → रास्त भाव मिळवणे → विदर्भातील सोयाबीन आणि कापूस पट्ट्यातील **उत्पादक गट**.
- **कौशल्य विकास:** उद्योजकता आणि व्यावसायिक कौशल्ये → स्वयंरोजगार → **तेजस्विनी कार्यक्रम**.

- **सेवा वितरण साहाय्य:** शेवटच्या घटकापर्यंत दुवा → पोषण, स्वच्छता आणि आरोग्य पोहोच → **पोषण अभियान** आणि **SBM** मोहिमांमध्ये सहभाग.
- **सामाजिक एकत्रीकरण:** सामूहिक कृती → वर्तणुकीत बदल → स्वच्छता स्वीकारणे आणि शालेय प्रवेश मोहिमा.
- **कर्ज आणि जोखीम लवचिकता:** अंतर्गत कर्ज + फिरता निधी (Revolving funds) → संकट काळात आधार → दुष्काळ आणि **COVID** काळात मदत कार्य.
- **सर्वसमावेशक विकास:** SC/ST आणि आदिवासींचा सहभाग → सामाजिक समता → गडचिरोली आणि नंदुरबारच्या **पेसा (PESA)** क्षेत्रातील SHGs.

विकास प्रक्रियेत गट, संघटना आणि नागरी समाज (Groups, Associations & Civil Society)

व्याख्या (What)	विकासातील भूमिका (Role in Development)
• **संघटित बिगर-राजकीय गट** → ऐच्छिक आणि सदस्यत्वावर आधारित संस्था → संघटना, युनियन्स, **RWAs** (रहिवासी कल्याण संस्था), चळवळी. • **नागरी समाजाचा (Civil Society) भाग** → राज्य आणि बाजार यांच्यातील अवकाश → **सामूहिक कृतीचे** व्यासपीठ.	• **हितसंबंधांची मांडणी (Interest articulation):** मागण्या एकत्रित करणे → धोरणात्मक प्रतिसाद मिळवणे → उदा. **शेतकरी संघटना** आणि MSP चर्चा. • **सहभाग आणि समावेशकता:** नागरी सहभाग वाढवणे → लोकशाही सखोलीकरण → उदा. शहरी प्रशासनात **RWAs** ची भूमिका. • **सामाजिक उत्तरदायित्व:** सार्वजनिक कार्यक्रमांचे सनियंत्रण → पारदर्शकता → उदा. **MGNREGA** अंतर्गत सामाजिक अंकेक्षण. • **समर्थन आणि हक्क संरक्षण (Advocacy):** उपेक्षित घटकांचा आवाज बनणे → कायदेशीर सुधारणा → उदा. अपंगत्व गट आणि **RPwD कायदा, 2016**. • **समुदाय एकत्रीकरण:** जागरूकता आणि वर्तणुकीत बदल → सुधारित फलिते → उदा. **स्वच्छ भारत मिशन** मधील समुदाय गट. • **सेवा वितरण साहाय्य:** प्रशासकीय उणिवा भरून काढणे → शेवटच्या घटकापर्यंत पोहोच → उदा. आपत्ती निवारणात **धार्मिक/आध्यात्मिक गटांची** भूमिका.
आव्हाने (Challenges)	**पुढील मार्ग (Way Forward)**
• **विखंडन आणि प्रतिनिधित्वाचे प्रश्न:** अभिजनांचे वर्चस्व (Elite capture) → दुर्बल घटकांच्या आवाजाकडे दुर्लक्ष. • **राजकीयीकरण:** पक्षपाती भूमिका → विश्वासार्हतेचा ऱ्हास. • **क्षमतेच्या मर्यादा:** कमकुवत संघटन, वित्त आणि कौशल्यांचा अभाव. • **उत्तरदायित्वाचा अभाव:** कामकाजात पारदर्शकतेचा अभाव. **राज्यसंस्थेचा अविश्वास:** जाचक नियम आणि सहकार्याचा अभाव	• **संस्थात्मक सल्लामसलत यंत्रणा:** सरकारसोबत संरचित संवाद साधणे. • **क्षमता बांधणी:** नेतृत्व, वित्त आणि डिजिटल कौशल्यांचे प्रशिक्षण. • **पारदर्शकता आणि स्वयं-नियमन:** आचारसंहिता आणि माहितीचे प्रकटीकरण. • **सहयोगी शासन (Collaborative governance):** राज्य आणि नागरी समाज यांच्यात भागीदारी. • **सर्वसमावेशक प्रतिनिधित्व:** उपेक्षित घटकांचा सहभाग सुनिश्चित करणे.

विकास प्रक्रियेत संस्थात्मक आणि इतर भागधारक (Role of Institutional & Other Stakeholders)

व्याख्या (What)

- राज्य (State) आणि स्वयंसेवी संस्थांच्या (NGOs) पलीकडील **औपचारिक आणि अनौपचारिक घटक** → विकासाच्या फलितांवर प्रभाव टाकणाऱ्या संस्था.
- यामध्ये → **न्यायमंडळ**, नियामक संस्था, शैक्षणिक संस्था, माध्यमे, खाजगी क्षेत्र, देणगीदार आणि **बहुराष्ट्रीय संस्थांचा** समावेश होतो.

विकासातील भूमिका (Role in Development)

- **न्यायमंडळ:** हक्कांची अंमलबजावणी आणि **धोरणात्मक दुरुस्ती** → सामाजिक न्याय प्रदान करणे → उदा. जनहित याचिकांद्वारे (**PILs**) 'शिक्षणाचा अधिकार' (RTE) विस्तार आणि पर्यावरण विषयक न्यायशास्त्र.
- **नियामक संस्था (Regulators):** मानके निश्चित करणे आणि बाजारपेठेत शिस्त आणणे → **मुक्त स्पर्धा** सुनिश्चित करणे → उदा. भांडवली बाजारात **SEBI**; दूरसंचार क्षेत्रात **TRAI**.
- **शैक्षणिक आणि संशोधन संस्था:** पुराव्यांची निर्मिती (Evidence generation) → **धोरण आराखडा** आणि मूल्यमापन → उदा. नीती आयोग आणि शैक्षणिक संस्थांमधील सहकार्य.
- **माध्यमे:** माहितीचा प्रसार आणि **वॉचडॉग (Watchdog)** भूमिका → सार्वजनिक जागरूकता आणि उत्तरदायित्व → उदा. कल्याणकारी योजनांमधील गळती उघड करणे.
- **खाजगी क्षेत्र:** गुंतवणूक, **नाविन्य (Innovation)** आणि कार्यक्षमता → आर्थिक वाढ आणि रोजगार निर्मिती → उदा. पायाभूत सुविधांमधील **PPP** प्रकल्प; **CSR** प्रकल्प.
- **बहुराष्ट्रीय संस्था (Multilateral Institutions):** वित्तपुरवठा आणि **तांत्रिक कौशल्य** → क्षमता बांधणी → उदा. आरोग्य आणि रस्ते प्रकल्पांसाठी **जागतिक बँकेचा** निधी.
- **दानशूर संस्था (Philanthropic Foundations):** प्रशासकीय उणिवा भरून काढणे → नाविन्यपूर्ण प्रयोग आणि **पायलट प्रोजेक्ट्स** → उदा. शिक्षण आणि पोषण उपक्रम.

आव्हाने (Challenges)

- **समन्वयाचा अभाव:** स्वतंत्रपणे काम करणे (Siloed functioning) → कामांची पुनरावृत्ती.
- **उत्तरदायित्वाच्या चिंता:** खाजगी आणि देणगीदारांच्या प्राधान्यांमुळे स्थानिक गरजांकडे दुर्लक्ष होण्याचा धोका.
- **प्रभावातील विषमता:** कॉर्पोरेट वर्चस्व → धोरणांवर (Policy capture) नियंत्रण मिळवण्याची जोखीम.
- **क्षमतेमधील तफावत:** संशोधन आणि धोरण यांच्यातील विसंगती.
- **विश्वासाचा अभाव:** बाह्य घटकांबाबत राज्यसंस्थेचा संशय.

पुढील मार्ग (Way Forward)

- **भूमिकेची स्पष्ट मांडणी:** निश्चित अधिकार आणि उत्तरदायित्व ठरवणे.
- **संरचित भागीदारी:** **PPPs**, सामंजस्य करार (MoUs) आणि सल्लामसलत व्यासपीठे विकसित करणे.
- **पुरावा-आधारित सहभाग:** संशोधन आणि डेटावर आधारित धोरण निर्मिती.
- **पारदर्शकतेचे निकष:** माहितीचे प्रकटीकरण आणि प्रभावाचा अहवाल (Impact reporting) सादर करणे.
- **राष्ट्रीय प्राधान्यांशी समन्वय:** शाश्वत विकास उद्दिष्टे (**SDGs**) आणि राष्ट्रीय विकास ध्येयांशी सुसंगत काम करणे.

युवा विकासात ऐच्छिक गटांची भूमिका (Role of Voluntary Groups in Youth Development)

- **कौशल्य विकास आणि रोजगारक्षमता:** प्रशिक्षण आणि करिअर मार्गदर्शन → युवा बेरोजगारीत घट → महाराष्ट्रातील विद्यापीठांमधील **NSS (राष्ट्रीय सेवा योजना)** युनिट्स; **युवा मंडळे**.
- **नागरी सहभाग आणि नेतृत्व:** स्वयंसेवा आणि समुदाय कार्य → लोकशाही मूल्यांची जोपासना → नांदेड, गडचिरोली यांसारख्या जिल्ह्यांतील **नेहरू युवा केंद्र संघटन (NYKS)** उपक्रम.
- **सामाजिक जागरूकता:** आरोग्य, **व्यसनमुक्ती** आणि पर्यावरणावर मोहिमा → वर्तणुकीत बदल → **संत गाडगे बाबा स्वच्छता अभियानात** तरुणांचा सहभाग.
- **उद्योजकता प्रोत्साहन:** अनुभव आणि मार्गदर्शन → स्वयंरोजगार → **उमेद (MSRLM)** अंतर्गत कौशल्य विकास केंद्रे (**युवा SHGs**).

ग्रामीण विकासात वित्तीय संस्थांची भूमिका (Role of Financial Institutions in Rural Development)

- **कृषी पतपुरवठा:** पीक कर्ज आणि **KCC (किसान क्रेडिट कार्ड)** → शेती उत्पादकता वाढवणे → **जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका (DCCBs)**.
- **SHG आणि JLG वित्तपुरवठा:** महिला-नेतृत्व उपजीविका → उत्पन्न विविधीकरण → **उमेद** अंतर्गत **SHG-बँक जोडणी**.
- **पायाभूत सुविधांसाठी वित्तपुरवठा:** सिंचन, साठवणूक आणि रस्ते → ग्रामीण मालमत्ता निर्मिती → महाराष्ट्रातील **नाबार्ड (NABARD)** चे RIDF प्रकल्प.
- **वित्तीय समावेशन:** बचत, विमा आणि पेन्शन → जोखीम कमी करणे → ग्रामीण बँक शाखांद्वारे **PMJDY** व्याप्ती.

ग्रामीण विकासात सहकारी संस्थांची भूमिका (Role of Cooperative Institutions in Rural Development)

- **कृषी प्रक्रिया आणि मूल्यवर्धन:** हमी बाजारपेठ → शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढवणे → पश्चिम महाराष्ट्रातील **सहकारी साखर कारखाने**.
- **दुग्ध सहकारी संस्था:** नियमित रोख उत्पन्न → उपजीविका स्थिरता → **महानंद** दुग्ध संकलन जाळे.
- **पत सहकारी संस्था:** परवडणारा ग्रामीण वित्तपुरवठा → सावकारांवरील अवलंबित्व कमी करणे → **प्राथमिक कृषी पत संस्था (PACS)**.
- **लोकशाही सहभाग:** सामूहिक निर्णय प्रक्रिया → **सामाजिक भांडवल (Social capital)** → महाराष्ट्रातील सहकार चळवळीचा वारसा.

Part B: सामाजिक न्याय (SOCIAL JUSTICE)

1.लोकसंख्येतील असुरक्षित घटक (Vulnerable Sections of the Population)

संकल्पना (Understanding Welfare and Vulnerability in India)

प्रस्तावना (Introduction)

- **घटनात्मक दृष्टीकोन (Constitutional Vision):** भारतीय संविधानाच्या **प्रस्तावनेतील (Preamble)** न्याय, समता आणि मानवी प्रतिष्ठा या मूल्यांवर आधारित दृष्टीकोन.
- **आर्थिक वृद्धी ≠ सामाजिक समता:** केवळ आर्थिक विकास म्हणजे सामाजिक समता नव्हे; आजही समाजात **रचनात्मक असमानता (Structural Inequalities)** टिकून आहे.
- **राज्याची जबाबदारी (State Responsibility):** लक्षित कल्याणकारी योजना (Targeted Welfare), कायदेशीर संरक्षण आणि संस्थात्मक आधार देणे ही शासनाची प्राथमिक जबाबदारी आहे.
- **विकासाचे ध्येय (Development Goal):** सर्वसमावेशक (Inclusive), न्याय्य (Equitable) आणि **लोककेंद्रित (People-centric)** विकासाचे उद्दिष्ट गाठणे.

असुरक्षितता (Vulnerability)

असुरक्षितता म्हणजे काय? (What is Vulnerability)

- **कमी झालेली प्रतिकार क्षमता (Reduced Coping Capacity):** एखाद्या संकटाचा किंवा धक्क्याचा (Shock) **पूर्वानुमान बांधणे, तो पचवणे आणि त्यातून सावरणे** यामध्ये येणारी असमर्थता.

नैतिक आधार (Ethical Basis)

- **राज्याची नैतिक जबाबदारी (Moral Responsibility of the State):** समाजातील सर्वात दुर्बल घटकांना प्राधान्य देणे (Prioritise weakest sections).
- **मूळ संकल्पना (Core Idea):** प्रशासनाचा दर्जा हा त्या शासनाकडून **असुरक्षित घटकांना मिळणाऱ्या वागणुकीवरून** ठरवला जातो.

भारतातील असुरक्षित घटकांची यादी (List of Vulnerable Groups in India)

- अनुसूचित जाती (SCs)
- अनुसूचित जमाती (STs)
- इतर मागासवर्गीय (OBCs)
- महिला (Women)
- मुले (Children)
- ज्येष्ठ नागरिक (Elderly/Senior Citizens)
- दिव्यांग व्यक्ती (Persons with Disabilities - PwDs)
- तृतीयपंथी व्यक्ती (Transgender Persons)

कल्याणकारी राज्य (Welfare State)

अर्थ (Meaning)

- **राज्याची सक्रिय भूमिका (Active Role of the State):** नागरिकांचे सामाजिक आणि आर्थिक कल्याण सुनिश्चित करण्यासाठी राज्याचा सक्रिय सहभाग.
- **कायदा आणि सुव्यवस्थेच्या पलीकडे (Beyond Law & Order):** केवळ संरक्षण देणे नव्हे, तर **किमान जीवनमान (Minimum living standards)** आणि **सामाजिक सुरक्षा** प्रदान करणे.
- **लक्ष्य गट (Focus Groups):** उपेक्षित (Marginalised), वंचित (Disadvantaged) आणि असुरक्षित घटक.

भारतीय संदर्भ (Indian Context)

- **स्वातंत्र्योत्तर नियोजन (Post-independence Planning):** राज्य-नेतृत्वाखालील विकास मॉडेल (State-led development model).

- **हक्क-आधारित कायदे (Rights-based Legislation):** उदा. शिक्षण हक्क कायदा (RTE Act), मनरेगा (MGNREGA), राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा कायदा (NFSA).
- **कल्याणकारी साधने (Welfare Instruments): सकारात्मक कृती / आरक्षण (Affirmative Action)**, लक्षित योजना आणि संस्थात्मक यंत्रणा.
- **मूळ तत्व (Core Principle):** किमान जीवनमानाचा दर्जा → मानवी प्रतिष्ठा, समता आणि सामाजिक संरक्षण.

असुरक्षित घटकांसाठी कल्याणकारी योजनांची आवश्यकता (Need of Welfare Schemes for Vulnerable Sections)

- **ऐतिहासिक अन्यायाचे परिमार्जन/दुरुस्ती (Correction of historical injustice):** शतकानुशतके जाती, लिंग आणि जमातीवर आधारित बहिष्कृततेमुळे विकासाचे **सुरुवातीचे बिंदू असमान (Unequal starting points)** राहिले आहेत. म्हणूनच **सकारात्मक कल्याणकारी हस्तक्षेपाची (Affirmative welfare intervention)** गरज आहे.
- **सामाजिक भेदभाव आणि कलंक (Social discrimination & stigma):** औपचारिक समानता असूनही संधी नाकारल्या जातात. शिक्षण, नोकरी आणि सेवांमधील हे कायमस्वरूपी बहिष्कृतपण दूर करण्यासाठी **लक्षित संरक्षणात्मक योजनांची** आवश्यकता आहे.
- **रचनात्मक गरीबी आणि उत्पन्न असुरक्षितता (Structural poverty & income insecurity):** कमी मजुरी, असंघटित काम आणि हंगामी रोजगार यामुळे मूलभूत गरजा पूर्ण करण्यात येणारी असमर्थता; म्हणून अन्न, निवृत्तीवेतन (Pension) आणि मजुरी-आधारित आधार योजना आवश्यक आहेत.
- **सामाजिक क्षेत्रातील बाजारपेठेचे अपयश (Market failure in social sectors):** बाजारपेठेचा नफा कमावण्याचा उद्देश गरीबांकडे दुर्लक्ष करतो. यामुळे आरोग्य, शिक्षण आणि गृहनिर्माण क्षेत्रातील कमतरता भरून काढण्यासाठी **राज्य-नेतृत्वाखालील कल्याणकारी तरतूद** अत्यावश्यक ठरते.
- **मानव विकास तूट (Human development deficits):** निकृष्ट आरोग्य, कुपोषण आणि शालेय शिक्षणाचा अभाव यामुळे उत्पादकता आणि क्षमता कमी होते. **मानवी भांडवल (Human capital)** निर्माण करण्यासाठी कल्याणकारी गुंतवणूक गरजेची आहे.
- **आंतर-पिढीगत वंचितता (Inter-generational deprivation):** लहानपणातील निकृष्ट पोषण आणि शिक्षणाचा अभाव आयुष्यभर तोटा ठरतो. हे दुष्टचक्र तोडण्यासाठी बालपणातील कल्याणकारी हस्तक्षेप (Early-life interventions) आवश्यक आहेत.
- **जोखीम आणि धक्क्यांशी संपर्क (Exposure to risks & shocks):** आजारपण, अपंगत्व, आपत्ती किंवा वृद्धत्व यामुळे अचानक उपजीविका कोलमडू शकते. यासाठी **सामाजिक सुरक्षा आणि विमा यंत्रणा (Social security & insurance)** आवश्यक आहे.
- **प्रादेशिक आणि भौगोलिक असमानता (Regional & spatial inequalities):** मागासलेले विभाग आणि आदिवासी क्षेत्रे विकासापासून मागे राहिली आहेत. हा असमतोल दूर करण्यासाठी **क्षेत्र-विशिष्ट (Area-specific)** हस्तक्षेपाची गरज आहे.
- **घटनात्मक आदेश (Constitutional mandate):** न्याय, समता आणि प्रतिष्ठा ही मूल्ये जपण्यासाठी **मार्गदर्शक तत्त्वे (DPSPs)** आणि **मूलभूत हक्क (FRs)** यांनुसार असुरक्षित घटकांचे संरक्षण करणे हे राज्याचे बंधन आहे.
- **सर्वसमावेशक वृद्धी आणि सामाजिक स्थिरता (Inclusive growth & social stability):** समानतेशिवाय झालेली वृद्धी समाजात असंतोष निर्माण करते. शाश्वत आणि संतुलित विकासासाठी कल्याणकारी योजना सामाजिक स्थिरता सुनिश्चित करतात.

अनुसूचित जाती (Scheduled Castes - SCs)

अनुसूचित जाती म्हणजे कोण? (Who are Scheduled Castes)

- **ऐतिहासिकदृष्ट्या वंचित सामाजिक गट:** जातीवर आधारित भेदभाव आणि अस्पृश्यतेचा सामना करणारे गट. भारतीय संविधानाच्या **अनुच्छेद 341 (Article 341)** अंतर्गत हे गट अधिसूचित करण्यात आले आहेत.
- **रचनात्मक बहिष्कृतता (Structural Exclusion):** भूमीहीनता (Landlessness), अत्यल्प मानवी भांडवल आणि सामाजिक कलंक (Social Stigma) यांमुळे मुख्य प्रवाहातून बाहेर राहिलेले घटक.

अनुसूचित जातींच्या असुरक्षिततेचे स्वरूप (Nature of Vulnerability of SCs)

- **ऐतिहासिक अन्याय (Historical Injustice):** जातीय उतरंड (Caste Hierarchy) आणि अस्पृश्यता यामुळे मानवी प्रतिष्ठा आणि संधी नाकारल्या गेल्या आहेत.
- **आर्थिक वंचितता (Economic Deprivation):** मालमत्तेचा अभाव (Asset Poverty), असंघटित क्षेत्रातील मजुरी आणि त्यातून निर्माण झालेली **उत्पन्नाची असुरक्षितता.**

- **शैक्षणिक मागासलेपण (Educational Backwardness):** कमी नोंदणी प्रमाण आणि शाळा सोडण्याचे (Dropouts) उच्च प्रमाण; ज्यामुळे **आंतर-पिढीगत गरीबी** कायम राहते.
- **सामाजिक भेदभाव (Social Discrimination):** सार्वजनिक ठिकाणे आणि सेवांच्या वापरावरील निर्बंध किंवा प्रवेश नाकारला जाणे.
- **अत्याचारास बळी पडणे (Atrocity Exposure):** हिंसाचार आणि सक्ती (Coercion) यामुळे निर्माण झालेली भीती, तसेच अत्याचाराच्या घटनांची पुरेशी नोंद न होणे (Under-reporting).

अनुसूचित जातींसाठी प्रमुख कल्याणकारी हस्तक्षेप (Major Welfare Interventions for SCs)

कल्याणकारी हस्तक्षेप (Welfare Intervention)	**मुख्य वैशिष्ट्ये / लक्षित क्षेत्रे (Key Features / Focus Areas)**
घटनात्मक संरक्षण (Constitutional Safeguards)	• अस्पृश्यता निवारण → मानवी प्रतिष्ठा आणि समता → **अनुच्छेद 17** • शिक्षण आणि रोजगारात आरक्षण → समान संधी → **अनुच्छेद 15(4), 16(4)** • राजकीय प्रतिनिधित्व → लोकशाहीतील सहभाग → **अनुच्छेद 330, 332** • कल्याणाचा आदेश → सामाजिक-आर्थिक उत्थान → **अनुच्छेद 46**
संरक्षणात्मक कायदे (Protective Laws)	• **SC/ST (अत्याचार प्रतिबंधक) कायदा, 1989** → जातीय हिंसाचाराला प्रतिबंध • विशेष अनन्य न्यायालये (Exclusive Special Courts) → जलद सुनावणी आणि न्याय • मदत आणि पुनर्वसन नियम → पीडितांना नुकसान भरपाई
संस्थात्मक यंत्रणा (Institutional Mechanism)	• **राष्ट्रीय अनुसूचित जाती आयोग** → संरक्षणात्मक तरतुदींचे संनियंत्रण आणि तक्रार निवारण • राष्ट्रपतींना वार्षिक अहवाल सादर करणे → उत्तरदायित्व यंत्रणा
शैक्षणिक कल्याणकारी योजना (Educational Schemes)	• मॅट्रिकपूर्व आणि मॅट्रिक्योत्तर शिष्यवृत्ती → शिक्षणात प्रवेश आणि सातत्य (Retention) • उच्च श्रेणी शिक्षण योजना (Top Class Education) → नामवंत संस्थांमध्ये समावेशासाठी • राष्ट्रीय परदेशी शिष्यवृत्ती → जागतिक संधी उपलब्ध करून देण्यासाठी
आर्थिक सक्षमीकरण योजना (Economic Empowerment)	• अनुसूचित जाती उपयोजनेसाठी विशेष केंद्रीय सहाय्य → लक्षित आर्थिक मदत • **प्रधानमंत्री अनुसूचित जाती अभ्युदय योजना (PM-AJAY)** → उत्पन्न वाढ आणि पायाभूत सुविधा • **स्टँड-अप इंडिया (Stand-Up India)** → अनुसूचित जातींमधील उद्योजकतेसाठी कर्ज
रोजगार विषयक उपाययोजना (Employment Support)	• सार्वजनिक रोजगारात आरक्षण → सेवांमध्ये योग्य प्रतिनिधित्व • **PMKVY** अंतर्गत कौशल्य विकास (SC केंद्रित घटक) → रोजगारक्षमता वाढवणे
गृहनिर्माण आणि मूलभूत सुविधा (Housing & Amenities)	• **प्रधानमंत्री आवास योजना (SC प्राधान्य)** → गृहनिर्माण सुरक्षा आणि प्रतिष्ठा • स्वच्छ भारत मिशन (SC वस्त्या) → स्वच्छता सुविधांची उपलब्धता
सामाजिक सुरक्षा आणि कायदेशीर आधार	• विनामूल्य कायदेशीर मदत → न्यायात सुलभता → कायदेशीर सेवा प्राधिकरण कायदा • जनजागृती कार्यक्रम → हक्क आणि अधिकार साक्षरता

अनुसूचित जाती (SC) विकासातील संरचनात्मक आणि अंमलबजावणीतील आव्हाने

- **अमलबजावणीतील त्रुटी (Implementation gaps)** → मजबूत कायदेशीर-धोरणात्मक चौकट असूनही जमिनी स्तरावर अंमलबजावणी कमकुवत → न्याय मिळण्यास विलंब आणि लाभांपासून वंचित राहणे → **SC/ST (PoA) कायदा, 1989 अंतर्गत दोषसिद्धीचे कमी प्रमाण (Low conviction rates).**

- **शैक्षणिक गुणवत्तेची तूट (Educational quality deficit)** → शिष्यवृत्तीमुळे प्रवेश (Access) मिळतो पण शिकण्यासाठी आवश्यक पाठबळ मिळत नाही → सुमार निकाल आणि शाळा सोडण्याचे प्रमाण → **मॅट्रिक्योत्तर शिष्यवृत्ती योजना असूनही उच्च शिक्षणात अनुसूचित जातींचे शिक्षण पूर्ण करण्याचे कमी प्रमाण (Low completion rates).**
- **आर्थिक गतिशीलतेवरील मर्यादा (Economic mobility limits)** → कल्याणकारी योजना केवळ निर्वाह आधारावर (Subsistence support) केंद्रित → उच्च-कौशल्य क्षेत्रांमध्ये जाण्यासाठी कमकुवत संक्रमण → **आरक्षण असूनही गट-अ (Group-A) सेवांमध्ये अनुसूचित जातींचे मर्यादित प्रतिनिधित्व.**
- **अत्याचाराची कमी नोंद (Atrocity under-reporting)** → भीती, सामाजिक दबाव आणि पोलीस पूर्वग्रह → गुन्ह्यांचे अदृश्यीकरण → **NCRB आकडेवारीनुसार नोंदवलेले गुन्हे आणि प्रत्यक्षात झालेली शिक्षा यामध्ये मोठी दरी.**
- **निधी वापराची अकार्यक्षमता (Fund utilisation inefficiency)** → राखून ठेवलेला निधी वळवला जाणे किंवा कमी खर्च होणे → परिणामांची तीव्रता कमी होणे → **SC उपयोजना (SC Sub-Plan) / PM-AJAY मधील निधीचा अनियमित वापर.**
- **योजना-केंद्रित विखंडन (Scheme-centric fragmentation)** → अनेक असंघटित हस्तक्षेप → सर्वांगीण सक्षमीकरणाचा अभाव → **SC कल्याणकारी योजनांमध्ये शिक्षण-कौशल्य-रोजगार यांच्यातील समन्वयाचा अभाव.**
- **जागरूकता आणि प्रवेशातील अडथळे (Awareness & access barriers)** → जटिल प्रक्रिया आणि डिजिटल दरी (Digital divide) → पात्र कुटुंबे प्रक्रियेतून बाहेर राहणे → **अनुसूचित जातींसाठीच्या 'राष्ट्रीय परदेशी शिष्यवृत्ती' (National Overseas Scholarship) घेणाऱ्यांचे अत्यल्प प्रमाण.**

अनुसूचित जमाती (Scheduled Tribes - STs)

अनुसूचित जमाती म्हणजे कोण? (Who are Scheduled Tribes)

- **मूळनिवासी / आदिवासी समुदाय** → वेगळी संस्कृती, भाषा, परंपरा → **कलम 342** अंतर्गत अधिसूचित.
- **भौगोलिक अलिप्तता (Geographical isolation)** → वनाच्छादित, डोंगराळ, सीमावर्ती भाग → सेवांपर्यंत पोहोचण्यात मर्यादा.

अनुसूचित जमातींच्या असुरक्षिततेचे स्वरूप (Nature of Vulnerability of STs)

- **ऐतिहासिक दुर्लक्ष आणि अलिप्तता** → मुख्य प्रवाहातील अर्थव्यवस्थेशी उशिरा झालेले एकत्रीकरण.
- **जमीन आणि अरण्यावर अवलंबित्व** → उपजीविकेची असुरक्षितता → विस्थापनाचा धोका (Displacement risks).
- **विकास-प्रेरित विस्थापन** → धरणे, खाणकाम, पायाभूत सुविधा → नैसर्गिक अधिवासाचा ऱ्हास.
- **कमी मानव विकास निर्देशांक** → आरोग्य, शिक्षण आणि पोषणाची तूट.
- **सांस्कृतिक उपेक्षितता (Cultural marginalisation)** → अस्मिता, प्रथा आणि परंपरांचा ऱ्हास.

अनुसूचित जमातींसाठी प्रमुख कल्याणकारी हस्तक्षेप (Major Welfare Interventions for STs)

कल्याणकारी हस्तक्षेप (Welfare Intervention)	**मुख्य वैशिष्ट्ये / लक्षित क्षेत्र (Key Features / Focus Areas)**
घटनात्मक संरक्षण (Constitutional Safeguards)	• शिक्षण आणि रोजगारात आरक्षण → समान संधी → **कलम 15(4), 16(4)** • राजकीय प्रतिनिधित्व → लोकशाहीतील सहभाग/आवाज → **कलम 330, 332** • अनुसूचित जमातींच्या हितसंबंधांचे संवर्धन → शैक्षणिक आणि आर्थिक संरक्षण → **कलम 46**
पाचवी आणि सहावी अनुसूची (Fifth & Sixth Schedules)	• आदिवासी क्षेत्रांमध्ये स्वायत्त प्रशासन → जमीन आणि संस्कृतीचे संरक्षण • राज्यपाल / स्वायत्त परिषदांना विशेष अधिकार → स्वशासन (Self-governance)
वन हक्क कायदा, 2006 (Forest Rights Act, 2006)	• वैयक्तिक आणि सामूहिक वन हक्क → उपजीविका आणि वहिवाट सुरक्षा • पारंपारिक वननिवासींना मान्यता → मानवी प्रतिष्ठा आणि न्याय
संरक्षणात्मक कायदे (Protective Laws)	• **SC/ST (अत्याचार प्रतिबंधक) कायदा, 1989** → शोषण आणि हिंसाचारापासून संरक्षण • विशेष न्यायालये आणि मदत तरतुदी → गुन्हेगारांवर जरब आणि पीडितांना न्याय

संस्थात्मक यंत्रणा (Institutional Mechanism)	• **राष्ट्रीय अनुसूचित जमाती आयोग** → संरक्षणात्मक तरतुदींचे संनियंत्रण आणि तक्रार निवारण • **आदिवासी कार्य मंत्रालय** → धोरणात्मक समन्वय
शैक्षणिक कल्याणकारी योजना (Educational Schemes)	• एकलव्य मॉडेल निवासी शाळा (EMRS) → आदिवासी भागात दर्जेदार शिक्षण • मॅट्रिकपूर्व आणि मॅट्रिक्योत्तर शिष्यवृत्ती → प्रवेश आणि शिक्षणातील सातत्य • अनुसूचित जमातींसाठी राष्ट्रीय परदेशी शिष्यवृत्ती → उच्च शिक्षणात समावेश
आर्थिक सक्षमीकरण योजना (Economic Empowerment)	• आदिवासी उपयोजनेसाठी विशेष केंद्रीय सहाय्य → लक्षित विकास निधी • **प्रधानमंत्री जनमन (PM-JANMAN)** → PVTG (विशेषतः असुरक्षित आदिवासी गट) केंद्रित उत्थान
उपजीविका आणि कौशल्य योजना (Livelihood & Skill)	• **वन धन विकास योजना** → गौण वन उत्पादनांवर मूल्यवृद्धी (Value addition) • कौशल्य विकास कार्यक्रम → उत्पन्नाचे वैविध्यीकरण
आरोग्य आणि पोषण हस्तक्षेप (Health & Nutrition)	• आदिवासी आरोग्य कृती आराखडा (Tribal Health Action Plan) → दुर्गम भागात आरोग्य सेवा पोहोचवणे • पोषण आहार सहाय्य → माता आणि बाल आरोग्य यावर लक्ष केंद्रित
पायाभूत सुविधा आणि निवास विकास	• रस्ते, वसतिगृहे, पिण्याचे पाणी → क्षेत्र-आधारित आदिवासी विकास • गृहनिर्माण सहाय्य → सुधारित राहणीमान

आदिवासी विकास यंत्रणेतील संरचनात्मक आणि धोरणात्मक आव्हाने

- **वन हक्क कायद्याची कमकुवत अंमलबजावणी (Weak implementation of FRA)** → प्रलंबित किंवा नाकारलेले दावे → वहिवाट सुरक्षिततेचा अभाव कायम → **वन हक्क कायदा, 2006 अंतर्गत 'सामूहिक वन हक्क' (Community Forest Rights) मान्य करण्याचे कमी प्रमाण.**
- **विकास-प्रेरित विस्थापन (Development-induced displacement)** → खाणकाम, धरणे, पायाभूत सुविधा प्रकल्प → जमीन आणि उपजीविकेचा ऱ्हास → **LARR कायदा, 2013 असूनही अपुरे पुनर्वसन.**
- **भौगोलिक अलिप्तता (Geographical isolation)** → दुर्गम, डोंगराळ आणि वन क्षेत्र → सेवा पुरवठ्यातील अडचणी → **आदिवासी क्षेत्रांमध्ये आरोग्य आणि शिक्षणाच्या सोयींची मर्यादा.**
- **शिक्षण प्रवेश आणि परिणाम यातील दरी (Education access–outcome gap)** → शाळा आणि वसतिगृहे उपलब्ध आहेत पण गुणवत्तेचा अभाव → शाळा सोडण्याचे उच्च प्रमाण → **EMRS असूनही माध्यमिक स्तरानंतर अनुसूचित जमातींच्या विद्यार्थ्यांचे शिक्षण टिकून राहण्याचे कमी प्रमाण (Low retention).**
- **उपजीविकेतील असुरक्षितता (Livelihood vulnerability)** → गौण वन उत्पादनांवर अवलंबित्व → किमतींमधील चढ-उतार आणि शोषण → **वन धन योजना असूनही मर्यादित उत्पन्न सुरक्षा.**
- **आरोग्य आणि पोषणाची तूट (Health & nutrition deficits)** → दुर्गमता + कर्मचाऱ्यांची कमतरता → बालमृत्यू दर (IMR) आणि कुपोषणाचे उच्च प्रमाण → **आदिवासी आरोग्य निर्देशांक राष्ट्रीय सरासरीपेक्षा खाली.**
- **प्रशासकीय क्षमतांमधील उणिवा (Governance capacity gaps)** → अनुसूचित क्षेत्रातील (Scheduled Areas) कमकुवत स्थानिक प्रशासन → योजनांच्या समन्वयाचा अभाव → **आदिवासी उपयोजनेच्या (TSP) निधीचा अपुरा वापर.**
- **सांस्कृतिक दुरावा (Cultural alienation)** → सांस्कृतिक संवेदनशीलता नसलेले विकास मॉडेल → आदिवासी अस्मितेचा ऱ्हास → **शासकीय कार्यक्रमांबद्दलचा विरोध आणि अविश्वास.**
- **अत्याचारांची कमी नोंद (Atrocity under-reporting)** → भीती, पोलीस आणि न्यायालयांपर्यंत पोहोचण्याचा अभाव → न्यायाची कमतरता → **SC/ST (अत्याचार प्रतिबंधक) कायद्यांतर्गत दोषसिद्धीचे कमी प्रमाण.**
- **PVTG उपेक्षितता (PVTG marginalisation)** → कमालीची अलिप्तता आणि असुरक्षितता → 'सर्वांसाठी एकच' (One-size-fits-all) अशा योजना ठरतात कुचकामी → **PM-JANMAN सारख्या विशेष केंद्रित दृष्टीकोनाची आवश्यकता.**

अनुसूचित जमातींवरील (STs) प्रमुख आयोग आणि समित्या (Key Commissions & Committees on STs)

आयोग / समिती (Commission / Committee)	मुख्य लक्ष आणि प्रमुख शिफारसी (Core Focus & Key Recommendations)
यु. एन. ढेबर आयोग (U.N. Dhebar Commission, 1960–61)	स्वातंत्र्योत्तर काळातील आदिवासींच्या परिस्थितीचा पहिला आढावा; जमिनीचे हस्तांतरण (Land alienation), विस्थापन आणि आरोग्यातील तूट अधोरेखित केली; कल्याणकारी एकात्मतेसह संरक्षणात्मक उपायांचा पुरस्कार केला.
शिलू ओ समिती (Shilu Ao Committee, 1972)	**आदिवासी उपयोजना (Tribal Sub-Plan - TSP)** सादर केली; केंद्रित आदिवासी विकासासाठी राखीव निधी (Earmarked funds) आणि क्षेत्र-आधारित नियोजनाची शिफारस केली.
एल. पी. विद्यार्थी समिती (L.P. Vidyarthi Committee, 1973)	आदिम जमातींची (Primitive Tribal Groups - आताचे **PVTGs**) ओळख पटवली; अधिवास संरक्षण, उपजीविका सुरक्षा आणि आरोग्य-पोषण हस्तक्षेपावर भर दिला.
भुरिया समिती (Bhuria Committee, 1995)	**PESA कायदा, 1996** चा मार्ग मोकळा केला; आदिवासी स्वशासन, ग्रामसभेचे सक्षमीकरण आणि नैसर्गिक संसाधनांवरील नियंत्रणावर भर दिला.
खाखा समिती (Xaxa Committee, 2013–14)	अनुसूचित जमातींच्या स्थितीचा सर्वसमावेशक आढावा; खाणकामामुळे होणारे विस्थापन, **FRA** आणि **PESA** च्या कमकुवत अंमलबजावणीकडे लक्ष वेधले; कायदेशीर सुधारणा, उत्तम डेटा आणि शिक्षण व आरोग्यावर लक्ष केंद्रित करण्याची शिफारस केली.

इतर मागासवर्गीय (Other Backward Classes - OBCs)

इतर मागासवर्गीय म्हणजे कोण? (Who are OBCs)

- **सामाजिक आणि शैक्षणिकदृष्ट्या मागासलेले वर्ग (Socially & educationally backward classes)** → ज्यांचा अनुसूचित जाती/जमातीमध्ये (SC/ST) समावेश नाही → **कलम 340** अंतर्गत ओळख पटवली जाते.
- **विजातीय/विविधधर्मी गट (Heterogeneous groups)** → जात, व्यवसाय आणि प्रदेशावर आधारित मागासलेपण.

असुरक्षिततेचे स्वरूप (Nature of Vulnerability)

- **शैक्षणिक मागासलेपण (Educational backwardness)** → दर्जेदार शिक्षण आणि कौशल्यांपर्यंत पोहोचण्यात अडचणी.
- **व्यावसायिक स्थिरता/साचलेपण (Occupational stagnation)** → कमी उत्पादकता असलेल्या क्षेत्रांमध्ये अधिक प्रमाणात सहभाग.
- **सामाजिक प्रतिकूलता (Social disadvantage)** → औपचारिक समानता असूनही सामाजिक स्तरावर वरच्या दिशेने जाण्यात (Upward mobility) येणाऱ्या मर्यादा.

इतर मागासवर्गीयांसाठी (OBCs) प्रमुख कल्याणकारी हस्तक्षेप (Major Welfare Interventions for OBCs)

कल्याणकारी हस्तक्षेप (Welfare Intervention)	मुख्य वैशिष्ट्ये / लक्षित क्षेत्रे (Key Features / Focus Areas)
घटनात्मक संरक्षण (Constitutional Safeguards)	• शिक्षणात आरक्षण (Reservation in education) → सामाजिक आणि शैक्षणिक समावेश → **कलम 15(4), 15(5)** • सार्वजनिक रोजगारात आरक्षण (Reservation in public employment) → समान संधी → **कलम 16(4)** • कल्याणाचा आदेश (Welfare mandate) → दुर्बल घटकांना प्रोत्साहन → **कलम 46**

संस्थात्मक यंत्रणा (Institutional Mechanism)	• **राष्ट्रीय मागासवर्गीय आयोग (NCBC)** → ओबीसी यादीत समावेश/वगळणे, तक्रार निवारण → **कलम 338B**
शैक्षणिक कल्याणकारी योजना (Educational Schemes)	• ओबीसींसाठी मॅट्रिकपूर्व शिष्यवृत्ती (Pre-Matric Scholarship) → शाळा सोडण्याचे प्रमाण कमी करणे • ओबीसींसाठी मॅट्रिक्योत्तर शिष्यवृत्ती (Post-Matric Scholarship) → उच्च शिक्षणात प्रवेश • ओबीसींसाठी मोफत कोचिंग योजना (Free Coaching Scheme) → स्पर्धा परीक्षांमध्ये समावेश - **महाज्योती (Mahajyoti)** स्पर्धा परीक्षा तयारी योजना
आर्थिक सक्षमीकरण योजना (Economic Empowerment)	• कर्ज आणि सबसिडी आधारित स्वयंरोजगार योजना (Self-employment schemes) → उद्योजकतेला चालना • कौशल्य विकास कार्यक्रम (Skill development) → रोजगारक्षमता वाढवणे
आरक्षण धोरण (Reservation Policy)	• केंद्रीय सेवा आणि संस्थांमध्ये 27% आरक्षण → **मंडल आयोग (Mandal framework)** • राज्य-विशिष्ट ओबीसी आरक्षण → प्रादेशिक मागासलेपणानुसार
सामाजिक न्याय उपाय (Social Justice Measures)	• क्रिमी लेयर वगळणे (Creamy layer exclusion) → खऱ्या अर्थाने मागासलेल्या घटकांना लक्ष्य करणे • यादीची नियतकालिक उजळणी (Periodic list revision) → मागासलेपणाचे गतिमान मूल्यांकन
राज्य-स्तरीय हस्तक्षेप (State-Level Interventions)	• ओबीसी कल्याण विभाग → लक्षित शिष्यवृत्ती आणि वसतिगृहे • महाराष्ट्र ओबीसी कल्याण योजना → शिक्षण आणि उपजीविका सहाय्य

ओबीसी कल्याणकारी धोरणे: अंमलबजावणीतील अडथळे आणि आव्हाने

(Persistent Challenges in OBC Welfare)

- **क्रिमी लेयरचा प्रभाव (Creamy layer capture)** → प्रगत ओबीसी उप-गटांकडून फायद्यांचा ताबा → खऱ्या अर्थाने मागासलेले विभाग वंचित → **क्रिमी लेयरच्या उत्पन्न मर्यादेची वारंवार होणारी उजळणी/सुधारणा.**
- **ओबीसींमधील अंतर्गत असमानता (Intra-OBC inequality)** → विजातीय जातींना समान वागणूक → अत्यंत मागासलेले ओबीसी आजही उपेक्षित → **ओबीसींच्या उप-वर्गीकरणाची (Sub-categorisation) मागणी.**
- **डेटाची कमतरता (Data deficit)** → जातनिहाय अद्ययावत सामाजिक-आर्थिक डेटाचा अभाव → पुराव्यावर आधारित लक्षित अंमलबजावणीतील कमकुवतपणा → **कालबाह्य झालेल्या मंडल-काळातील डेटावर अवलंबित्व.**
- **रोजगाराचे केंद्रीकरण (Employment concentration)** → ओबीसींचा असंघटित आणि कमी वेतनाच्या क्षेत्रांमध्ये मोठा सहभाग → मर्यादित सामाजिक प्रगती (Upward mobility) → **कौशल्य विकास योजनांचा मर्यादित प्रभाव.**
- **संस्थात्मक मर्यादा (Institutional limitations)** → राष्ट्रीय मागासवर्गीय आयोगाच्या (NCBC) शिफारसी सल्लागार स्वरूपाच्या → अंमलबजावणीतील कमकुवतपणा → **तक्रार निवारणाची संथ प्रक्रिया.**
- **राज्य-स्तरीय तफावत (State-level variation)** → ओबीसी योजनांच्या अंमलबजावणीतील असमानता → प्रादेशिक विषमता → **विविध राज्यांमध्ये मिळणाऱ्या ओबीसी लाभांमधील तफावत.**

महिला (Women)

असुरक्षिततेचे स्वरूप (Nature of Vulnerability)

- **ऐतिहासिक पितृसत्ता (Historical patriarchy)** → लिंगावर आधारित सत्तेचे असंतुलन (Power imbalance) → हक्क आणि संधी नाकारल्या जाणे.

- **आर्थिक परावलंबित्व (Economic dependence)** → कार्यशक्तीतील सहभागाचे कमी प्रमाण (Low LFPR), विनावेतन घरकाम (Unpaid care work) → उत्पन्नाची असुरक्षितता.
- **शिक्षण आणि कौशल्याची दरी (Educational & skill gaps)** → शिक्षणापर्यंत पोहोच वाढली पण गुणवत्ता असमान → मर्यादित सामाजिक प्रगती (Limited upward mobility).
- **आरोग्य आणि पोषणाची तूट (Health & nutrition deficits)** → माता मृत्यू दर (Maternal mortality), ॲनिमिया (रक्तक्षय) → जीवनचक्रातील असुरक्षितता (Lifecycle vulnerability).
- **हिंसा आणि सुरक्षिततेचे धोके (Violence & safety risks)** → घरगुती हिंसाचार, छळवणूक → हालचालींवर आणि सहभागावर निर्बंध.
- **कायदेशीर-सामाजिक दरी (Legal–social gap)** → कायदेशीर हक्क अस्तित्वात आहेत पण अंमलबजावणी कमकुवत → न्यायाची कमतरता (Justice deficit).
- **प्रतिच्छेदित गैरसोय/वंचितता (Intersectional disadvantage)** → जात, वर्ग आणि प्रदेश यामुळे लिंग-आधारित पूर्वग्रहाची तीव्रता वाढते → उदा. अनुसूचित जाती/जमाती आणि अल्पसंख्याक महिला.

महिलांसाठी प्रमुख कल्याणकारी हस्तक्षेप - केंद्र आणि राज्य (Major Welfare Interventions for Women - Centre & States)

कल्याणकारी हस्तक्षेप (Welfare Intervention)	**मुख्य वैशिष्ट्ये / विशिष्ट योजना (Key Features / Specific Schemes)**
घटनात्मक आणि कायदेशीर संरक्षण (Constitutional & Legal Safeguards)	• समता आणि भेदभाव विरहितता (Equality & non-discrimination) → **कलम 14, 15(1), 15(3)** • समान संधी (Equal opportunity) → **कलम 16** • प्रसूती सहाय्य (Maternity relief) → **कलम 42**
संरक्षण आणि सुरक्षा कायदे (Protection & Safety Laws)	• घरगुती हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण कायदा, 2005 → दिवाणी उपाययोजना • कामाच्या ठिकाणी महिलांचा लैंगिक छळ प्रतिबंधक कायदा, 2013 → सुरक्षित कामाचे वातावरण • हुंडा प्रतिबंधक कायदा, 1961 → आर्थिक शोषणास प्रतिबंध
आरोग्य आणि पोषण योजना (Health & Nutrition Schemes)	• जननी सुरक्षा योजना → संस्थात्मक प्रसूती (Institutional deliveries) • प्रधानमंत्री मातृ वंदना योजना → मातृत्व लाभ • पोषण अभियान (POSHAN Abhiyaan) → पोषणविषयक परिणाम
शिक्षण आणि कौशल्य विकास (Education & Skill Development)	• बेटी बचाओ बेटी पढाओ → शिक्षण आणि लिंग गुणोत्तर संतुलन • सुकन्या समृद्धी योजना → मुलींच्या भविष्यासाठी बचत • स्किल इंडिया (महिला केंद्रित घटक)

महिला कल्याणकारी धोरणे: अंमलबजावणीतील अडथळे आणि आव्हाने

(Persistent Challenges in Women Welfare)

- **कार्यशक्तीतील कमी सहभाग (Low workforce participation)** → विनावेतन घरकामाचा बोजा + सामाजिक रूढी कायम → मिळालेल्या कौशल्यांचे नोकऱ्यांमध्ये रूपांतर होत नाही → **Skill India आणि NRLM असूनही महिलांचा श्रमशक्ती सहभाग दर (FLFPR) ~37% (PLFS 2022–23).**
- **सुरक्षा कायदे आणि अंमलबजावणीतील दरी (Safety laws–enforcement gap)** → गुन्ह्यांची कमी नोंद + संथ तपास → गुन्हेगारांवर जरब बसवण्यात अपयश → **घरगुती हिंसाचार प्रतिबंधक कायदा आणि महिलांविरुद्धच्या गुन्ह्यांमध्ये (NCRB) शिक्षेचे कमी प्रमाण.**

- **आरोग्य परिणामांमधील मागासलेपण (Health outcomes lag)** → सुविधांचा विस्तार झाला पण गुणवत्ता असमान → पोषण आणि काळजीमध्ये तूट → **NFHS-5 नुसार महिलांमध्ये ॲनिमियाचे (रक्तक्षय) प्रमाण ~57%; अनेक राज्यांमध्ये माता मृत्यू दर (MMR) अजूनही उच्च.**
- **आर्थिक योजनांचे विखंडन (Economic schemes fragmentation)** → बाजारपेठ किंवा कौशल्य जोडणीशिवाय कर्ज मिळणे → उपक्रम केवळ निर्वाह स्तरावरच राहतात → **NRLM अंतर्गत मिळणारे बचत गटांचे कर्ज नेहमी मूल्य साखळीशी (Value chains) जोडलेले नसते.**
- **डिजिटल आणि जागरूकता दरी (Digital & awareness divide)** → आधार/DBT वरील अवलंबित्व + कमी डिजिटल साक्षरता → पात्र लाभार्थी वगळले जाणे → **ग्रामीण, वृद्ध, SC/ST महिलांना PMMVY/DBT लाभांपासून वंचित राहावे लागणे.**
- **स्वायत्ततेशिवाय नेतृत्व (Leadership without autonomy)** → पुरुष नातेवाईकांकडून 'प्रॉक्सी' (प्रतिनिधी) म्हणून काम → मर्यादित निर्णयक्षमता → **पंचायत राज संस्थांमध्ये 33–50% आरक्षण असूनही महिला सरपंचांच्या अधिकारांवर बंधने.**

बालके (Children)

असुरक्षिततेचे स्वरूप (Nature of Vulnerability)

- **वयावर आधारित परावलंबित्व (Age-based dependence)** → मर्यादित निर्णयक्षमता (Limited agency) आणि आवाज → कुटुंब किंवा राज्याच्या आधारावर अवलंबित्व.
- **पोषण असुरक्षितता (Nutrition insecurity)** → आयुष्याच्या सुरुवातीच्या टप्प्यात अपुरे पोषण → खुरटेपणा (Stunting) आणि अशक्तपणा (Wasting) यांचा धोका.
- **शिक्षण बहिष्कृतता (Education exclusion)** → गरिबी, स्थलांतर, लिंगाधारित रूढी → शाळा सोडण्याचे (Dropouts) प्रमाण आणि शिक्षणाचा ऱ्हास (Learning loss).
- **आरोग्यविषयक असुरक्षितता (Health vulnerability)** → प्रतिबंधात्मक आजार → काही विशिष्ट क्षेत्रांमध्ये उच्च बालमृत्यू दर (IMR/Under-5 mortality).
- **संरक्षणाचे धोके (Protection risks)** → शोषण, दुर्लक्ष, मानवी तस्करी, बालमजुरी → सुरक्षा आणि प्रतिष्ठेची कमतरता.
- **प्रतिच्छेदित वंचितता (Intersectional disadvantage)** → जात, जमात, अपंगत्व, शहरी गरिबी → यामुळे बहिष्कृततेची तीव्रता वाढते (Compounded exclusion).

बालकांसाठी प्रमुख कल्याणकारी हस्तक्षेप - केंद्र आणि राज्य (Major Welfare Interventions for Children - Centre & States)

कल्याणकारी हस्तक्षेप (Welfare Intervention)	**मुख्य वैशिष्ट्ये / विशिष्ट योजना आणि कायदे (Key Features / Specific Schemes & Laws)**
घटनात्मक संरक्षण (Constitutional Safeguards)	• जीवन आणि प्रतिष्ठेचा अधिकार (Right to life & dignity) → **कलम 21** • शिक्षणाचा अधिकार (६-१४ वर्षे) (Right to Education) → **कलम 21A** • बालमजुरी प्रतिबंध (Child labour prohibition) → **कलम 24**
पोषण आणि बालपण निगा (Nutrition & Early Childhood Care)	• **ICDS/अंगणवाडी सेवा** → पूरक पोषण, बालपण पूर्व काळजी आणि शिक्षण (ECCE) • **पोषण अभियान (POSHAN Abhiyaan)** → खुरटेपणा (Stunting), अशक्तपणा (Wasting) आणि ॲनिमिया कमी करणे
आरोग्य हस्तक्षेप (Health Interventions)	• **मिशन इंद्रधनुष्य** → सार्वत्रिक लसीकरण (Universal immunisation) • **RMNCH+A** → माता आणि बाल आरोग्य सातत्य
शिक्षण (Education)	• **RTE कायदा, 2009** → मोफत आणि सक्तीचे शालेय शिक्षण • **पीएम पोषण (शालेय पोषण आहार)** → पोषण-संबंधित नोंदणी आणि शिक्षणातील सातत्य
संरक्षण आणि न्याय (Protection & Justice)	• **पॉक्सो (POCSO) कायदा** → लैंगिक अपराधांपासून बालकांचे संरक्षण

	• **किशोर न्याय (Juvenile Justice) कायदा** → काळजी, संरक्षण आणि दत्तक प्रक्रिया
सामाजिक सुरक्षा / समावेश (Social Security / Inclusion)	• बालसंगोपन संस्था आणि 'फॉस्टर केअर' (Foster care) → **JJ कायदा चौकट** • शिष्यवृत्ती/वसतिगृहे → अनुसूचित जाती/जमाती/ओबीसी आणि अल्पसंख्याक बालकांसाठी
संस्था (Institutions)	• **राष्ट्रीय बाल हक्क संरक्षण आयोग (NCPCR)** → संनियंत्रण (Monitoring) आणि तक्रार निवारण

बाल कल्याणकारी धोरणे: अंमलबजावणीतील अडथळे आणि आव्हाने

(Persistent Challenges in Child Welfare)

- **पोषण परिणामांमधील मागासलेपण (Nutrition outcomes lag)** → सुविधांचा विस्तार झाला पण आहारातील विविधता आणि गुणवत्ता कमकुवत → **ICDS/पोषण अभियान असूनही खुरटेपणा (Stunting) ~35.5%, अशक्तपणा (Wasting) ~19.3% (NFHS-5).**
- **शिक्षण क्षेत्रातील संकट (Learning crisis)** → नोंदणी सार्वत्रिक झाली पण पायाभूत कौशल्ये कच्ची → **RTE कायदा असूनही वाचन आणि अंकगणितातील उणिवा (ASER अहवालानुसार).**
- **आरोग्यविषयक असमानता (Health inequities)** → दुर्गम आणि शहरी-गरीब भागात सेवा पोहोचण्यात अडथळे → **मिशन इंद्रधनुष्य असूनही काही विशिष्ट क्षेत्रांमध्ये बालमृत्यू दर (IMR) कायम.**
- **संरक्षण आणि अंमलबजावणीतील दरी (Protection–enforcement gap)** → गुन्ह्यांची कमी नोंद आणि संथ सुनावणी → **पॉक्सो (POCSO) कायद्यांतर्गत शिक्षेचे कमी प्रमाण (NCRB).**
- **बालमजुरीचे अस्तित्व कायम (Child labour persistence)** → गरिबी आणि असंघटित क्षेत्र → 'छुपे काम' (Hidden work) → **बालमजुरी (प्रतिबंध आणि नियमन) कायदा असूनही बालमजुरीच्या घटना सुरूच.**
- **स्थलांतर आणि शहरी गरिबी (Migration & urban poverty)** → लाभांची सुवाह्यता (Portability) आणि प्रवेशाच्या समस्या → **स्थलांतरित बालकांच्या शिक्षण आणि पोषणात येणारे अडथळे.**
- **संस्थात्मक क्षमतांच्या मर्यादा (Institutional capacity limits)** → बाल कल्याण समित्या (CWCs) आणि बालसंगोपन संस्थांवरील (CCIs) कामाचा अतिरिक्त ताण → **किशोर न्याय (JJ) कायद्यांतर्गत काळजीच्या गुणवत्तेबाबत चिंता.**

ज्येष्ठ नागरिक (Elderly / Senior Citizens)

ज्येष्ठ नागरिकांच्या असुरक्षिततेचे स्वरूप (Nature of Vulnerability of Elderly)

- **उत्पन्नाची असुरक्षितता (Income insecurity)** → निवृत्ती + असंघटित क्षेत्रातील कामाचा इतिहास → नियमित पेन्शनचा अभाव.
- **आरोग्यविषयक असुरक्षितता (Health vulnerability)** → असंसर्गजन्य रोग (NCDs), अपंगत्व, परावलंबित्व → आरोग्यसेवेवरील वाढता खर्च.
- **सामाजिक अलिप्तता (Social isolation)** → विभक्त कुटुंब पद्धती (Nuclear families), स्थलांतर → एकटेपणा आणि दुर्लक्ष.
- **डिजिटल बहिष्कार (Digital exclusion)** → कमी डिजिटल साक्षरता → थेट लाभ हस्तांतरण (DBT) आणि ई-सेवा मिळवण्यात अडथळे.
- **लिंगाधारित असुरक्षितता (Gendered vulnerability)** → पुरुषांच्या तुलनेत विधवांचे प्रमाण जास्त → गरिबी आणि परावलंबित्व अधिक.
- **छळ आणि दुर्लक्षाचा धोका (Abuse & neglect risks)** → भावनिक, आर्थिक शोषण → तक्रार नोंदवण्याचे (Reporting) कमी प्रमाण.

ज्येष्ठ नागरिकांसाठी प्रमुख कल्याणकारी हस्तक्षेप - केंद्र आणि राज्य (Major Welfare Interventions for Elderly - Centre & States)

कल्याणकारी हस्तक्षेप (Welfare Intervention)	**मुख्य वैशिष्ट्ये / विशिष्ट योजना आणि कायदे (Key Features / Specific Schemes & Laws)**
घटनात्मक आधार (Constitutional Support)	• सामाजिक सुरक्षा आदेश (Social security mandate) → **कलम 41** (वृद्धपकाळात सार्वजनिक सहाय्य मिळवणे)

उत्पन्न सुरक्षा (Income Security)	• **राष्ट्रीय सामाजिक सहाय्य कार्यक्रम (NSAP)** → दारिद्र्यरेषेखालील (BPL) ज्येष्ठांसाठी वृद्धापकाळ निवृत्तीवेतन • **अटल पेन्शन योजना** → असंघटित क्षेत्रातील कामगारांसाठी अंशदायी (Contributory) निवृत्तीवेतन
आरोग्य सेवा (Health Care)	• **नॅशनल प्रोग्राम फॉर हेल्थ केअर ऑफ द एल्डर्ली (NPHCE)** → ज्येष्ठांसाठी विशेष ओपीडी (OPDs) आणि कक्ष (Wards) • **आयुष्मान भारत (PM-JAY)** → आरोग्य विमा संरक्षण (ज्येष्ठ लाभार्थी)
कायदेशीर संरक्षण (Legal Protection)	• **माता-पिता आणि ज्येष्ठ नागरिकांचे निर्वाह व कल्याण कायदा** → निर्वाह खर्च (Maintenance), जीवन आणि मालमत्तेचे संरक्षण
निवारा आणि काळजी (Shelter & Care)	• वृद्धाश्रम (Old Age Homes) → निराधार ज्येष्ठांसाठी निवारा (शासन/स्वयंसेवी संस्था संचलित) • डे-केअर सेंटर्स (Day-care centres) → सामाजिक सहभाग/संवाद
संस्थात्मक यंत्रणा (Institutional Mechanism)	• **राष्ट्रीय ज्येष्ठ नागरिक परिषद** → धोरणात्मक सल्ला आणि समन्वय
राज्य-विशिष्ट योजना (State-Specific Schemes)	• **महाराष्ट्र → श्रावणबाळ सेवा राज्य निवृत्तीवेतन योजना** → वृद्धापकाळ निवृत्तीवेतन आणि आर्थिक सहाय्य

ज्येष्ठ नागरिक कल्याणकारी धोरणे: अंमलबजावणीतील अडथळे आणि आव्हाने

(Persistent Challenges in Elderly Welfare - Reflecting Gaps)

- **निवृत्तीवेतनाची अपुरी रक्कम (Low pension adequacy)** → अल्प रोख हस्तांतरण → उदरनिर्वाहासाठी अपुरा निधी → **NSAP अंतर्गत मिळणारी निवृत्तीवेतनाची रक्कम आजही खूप कमी.**
- **आरोग्य सेवा आणि गुणवत्तेतील दरी (Health access–quality gap)** → जिल्हा स्तरावर 'जेरियाट्रिक' (वृद्धरोग) सेवा मर्यादित → **NPHCE योजनेची असमान अंमलबजावणी.**
- **कायदेशीर जागरूकतेचा अभाव (Legal awareness deficit)** → निर्वाह कायद्यांतर्गत (Maintenance Act) असलेल्या हक्कांची अत्यल्प माहिती → **न्यायाधिकरणांचा (Tribunals) अपुरा वापर.**
- **शहरी-ग्रामीण तफावत (Urban–rural divide)** → सोयी-सुविधा शहरांमध्ये केंद्रित → **ग्रामीण भागातील ज्येष्ठ नागरिक लाभांपासून वंचित.**
- **योजनांचे डिजिटल अवलंबित्व (Digital dependence of schemes)** → ऑनलाइन पोर्टल, आधार → **अतिवृद्ध आणि निरक्षर ज्येष्ठ नागरिकांची प्रक्रियेतून गळती/बहिष्कृतता.**
- **लिंगाधारित असमतोल (Gender imbalance)** → ज्येष्ठ स्त्रिया अधिक काळ जगतात पण त्यांच्याकडे मालमत्ता कमी असते → **वृद्धत्वातील गरिबीचे 'स्त्रीकरण' (Feminisation of old-age poverty).**

दिव्यांग व्यक्ती

दिव्यांग व्यक्तींच्या असुरक्षिततेचे स्वरूप (Nature of Vulnerability of PwDs)

- **शारीरिक आणि दृष्टिकोनविषयक अडथळे (Physical & attitudinal barriers)** → प्रवेशासाठी अयोग्य पायाभूत सुविधा + सामाजिक कलंक → शिक्षण, काम आणि सार्वजनिक ठिकाणांपासून **बहिष्कृतता.**
- **कमी शैक्षणिक प्रवेश आणि परिणाम (Low educational access & outcomes)** → सर्वसमावेशक शालेय शिक्षणाचा अभाव → कौशल्य आणि रोजगारक्षमतेतील दरी.
- **रोजगार बहिष्कृतता (Employment exclusion)** → कामाच्या ठिकाणी प्रवेशाच्या समस्या आणि पूर्वग्रह → बेरोजगारीचे उच्च प्रमाण आणि असंघटित क्षेत्रातील काम.

- **आरोग्य आणि सहाय्यक उपकरणांची कमतरता (Health & assistive care gaps)** → उच्च खर्च आणि मर्यादित उपलब्धता → परावलंबित्व आणि गरिबी.
- **डिजिटल बहिष्कार (Digital exclusion)** → दिव्यांग-स्नेही नसलेले डिजिटल प्लॅटफॉर्म → सेवांपासून वंचित राहणे.
- **प्रतिच्छेदित वंचितता (Intersectional disadvantage)** → लिंग, जात आणि गरिबी यामुळे अपंगत्वाची तीव्रता वाढते → **दिव्यांग महिला सर्वाधिक असुरक्षित.**

दिव्यांग व्यक्तींसाठी प्रमुख कल्याणकारी हस्तक्षेप - केंद्र आणि राज्य (Major Welfare Interventions for PwDs - Centre & States)

कल्याणकारी हस्तक्षेप (Welfare Intervention)	मुख्य वैशिष्ट्ये / विशिष्ट योजना आणि कायदे (Key Features / Specific Schemes & Laws)
घटनात्मक आधार (Constitutional Basis)	• समता आणि भेदभाव विरहितता (Equality & non-discrimination) → **कलम 14, 15** • सामाजिक सुरक्षा आणि सहाय्य (Social security & assistance) → **कलम 41, 46**
हक्क-आधारित कायदा (Rights-Based Law)	• **दिव्यांग व्यक्ती अधिकार कायदा (RPwD Act), 2016** → 21 प्रकारच्या दिव्यांगांना मान्यता, समानता, सुलभता आणि कायदेशीर क्षमता
आरक्षण आणि समावेश (Reservation & Inclusion)	• सरकारी नोकऱ्या आणि शिक्षणात **4% आरक्षण** → दिव्यांग समावेशाचा आदेश
सुलभता उपक्रम (Accessibility Initiatives)	• **सुगम्य भारत अभियान (Accessible India Campaign)** → अडथळा-मुक्त इमारती, वाहतूक आणि माहिती व दळणवळण तंत्रज्ञान (ICT)
शैक्षणिक पाठबळ (Education Support)	• समग्र शिक्षा अंतर्गत सर्वसमावेशक शिक्षण → सहाय्यक साधने, शिष्यवृत्ती आणि विशेष शिक्षक (Special educators)
रोजगार आणि उपजीविका (Employment & Livelihoods)	• कौशल्य विकास आणि स्वयंरोजगार सहाय्य → 'स्किल इंडिया' अंतर्गत दिव्यांग-केंद्रित घटक
आरोग्य आणि सहाय्यक साधने (Health & Assistive Devices)	• **ADIP योजना** → मोफत/सवलतीच्या दरात सहाय्यक साधने आणि उपकरणे (Aids & appliances) पुरवणे
सामाजिक सुरक्षा (Social Security)	• **NSAP** / राज्य योजनांतर्गत दिव्यांग निवृत्तीवेतन (Disability pensions)
संस्थात्मक यंत्रणा (Institutional Mechanism)	• **दिव्यांग व्यक्ती मुख्य आयुक्त** → तक्रार निवारण आणि संनियंत्रण (Monitoring)
राज्य-विशिष्ट योजना (State-Specific Schemes)	• **महाराष्ट्र** → दिव्यांग निवृत्तीवेतन, शैक्षणिक सहाय्य आणि वाहतूक सवलती (Concessions)

दिव्यांग (PwD) कल्याणकारी धोरणे: अंमलबजावणीतील अडथळे आणि आव्हाने

(Persistent Challenges in PwD Welfare)

- **वापरक्षमतेशिवाय सुलभता (Access without usability)** → इमारतींना 'सुलभ' (Accessible) म्हणून घोषित केले जाते पण त्यांची रचना अयोग्य असते → **सुगम्य भारत अभियानाचा कमकुवत प्रभाव.**
- **शैक्षणिक समावेशातील दरी (Education inclusion gap)** → नावनोंदणी वाढली आहे पण आवश्यक सहाय्यक सेवांचा अभाव → **दिव्यांग व्यक्तींचा उच्च शिक्षणातील अल्प सहभाग.**

- **रोजगारातील विसंगती (Employment mismatch)** → आरक्षण असूनही अनेक पदे रिक्त राहतात → **गट अ (Group A) आणि गट ब (Group B) सेवांमध्ये दिव्यांगांचे अल्प प्रतिनिधित्व.**
- **सहाय्यक साधनांच्या उपलब्धतेतील तफावत (Assistive device reach gap)** → मर्यादित व्याप्ती आणि पाठपुराव्याचा अभाव → **जिल्हानिहाय ADIP योजनेच्या लाभांमधील असमानता.**
- **डिजिटल प्रवेशातील अडथळे (Digital inaccessibility)** → सरकारी पोर्टल्स 'स्क्रीन-रीडर' स्नेही नाहीत → **थेट लाभ हस्तांतरण (DBT) आणि ई-सेवांतून बहिष्कृतता.**
- **जागरूकता आणि अंमलबजावणीतील उणीवा (Awareness & enforcement deficit)** → RPwD कायद्यांतर्गत असलेल्या हक्कांची अत्यल्प माहिती → **कायद्याचे पालन न होणे आणि दंडात्मक कारवाईतील कमकुवतपणा.**

तृतीयपंथी व्यक्ती (Transgender Persons)

असुरक्षिततेचे स्वरूप (Nature of Vulnerability)

- **सामाजिक बहिष्कार आणि कलंक (Social exclusion & stigma)** → लिंग ओळखीशी (Gender identity) असहमतता → कुटुंब, शिक्षण आणि निवाऱ्यापासून वंचित राहणे.
- **शैक्षणिक वंचितता (Educational deprivation)** → छळवणूक (Bullying), शाळा सोडण्याचे प्रमाण → कौशल्याचा अभाव.
- **रोजगार बहिष्कृतता (Employment exclusion)** → भेदभाव, औपचारिक संधींचा अभाव → उपजीविकेची असुरक्षितता.
- **आरोग्यविषयक असुरक्षितता (Health vulnerabilities)** → लिंग-निश्चिती करणाऱ्या उपचारांचा (Gender-affirmative care) अभाव → मानसिक ताण, HIV चा धोका.
- **कायदेशीर अदृश्यता - ऐतिहासिक (Legal invisibility)** → ओळख पटवण्याचा अभाव → कल्याणकारी योजनांपासून वंचित राहणे.
- **हिंसा आणि छळ (Violence & abuse)** → छळवणूक, पोलीस अत्याचार → भीतीपोटी तक्रार न नोंदवणे (Under-reporting).

तृतीयपंथी व्यक्तींसाठी प्रमुख कल्याणकारी हस्तक्षेप (Major Welfare Interventions)

कल्याणकारी हस्तक्षेप (Welfare Intervention)	**मुख्य वैशिष्ट्ये / विशिष्ट योजना आणि कायदे (Key Features / Specific Schemes & Laws)**
घटनात्मक संरक्षण (Constitutional Protection)	• समता आणि प्रतिष्ठा (Equality & dignity) → **कलम 14, 15, 21** चा अन्वयार्थ लावून त्यामध्ये लिंग ओळखीचा समावेश.
न्यायालयीन मान्यता (Judicial Recognition)	• **नालसा (NALSA) वि. भारत सरकार खटला** → तृतीयपंथीयांना 'तिसरे लिंग' म्हणून मान्यता; स्व-ओळखीचा अधिकार.
हक्क-आधारित कायदा (Rights-Based Legislation)	• **तृतीयपंथी व्यक्ती (हक्कांचे संरक्षण) कायदा** → भेदभावास मनाई; ओळख, निवास आणि रोजगाराचा अधिकार.
संस्थात्मक यंत्रणा (Institutional Mechanism)	• **राष्ट्रीय तृतीयपंथी व्यक्ती परिषद** → धोरणात्मक सल्ला आणि तक्रार निवारण.
ओळख आणि दस्तऐवजीकरण (Identity & Documentation)	• ओळखीचे प्रमाणपत्र (Certificate of identity) → योजना आणि कागदपत्रांपर्यंत पोहोच.
आरोग्य हस्तक्षेप (Health Interventions)	• तृतीयपंथी-समावेशक आरोग्य मार्गदर्शक तत्त्वे → HIV निगा आणि समुपदेशनाची उपलब्धता.
शिक्षण आणि कौशल्य सहाय्य (Education & Skill Support)	• शिष्यवृत्ती, कौशल्य प्रशिक्षण (मर्यादित व्याप्ती).
सामाजिक सुरक्षा (Social Security)	• राज्य निवृत्तीवेतन आणि गृहनिर्माण सहाय्य → उदा. राज्य तृतीयपंथी कल्याण मंडळे.

राज्य-विशिष्ट उपक्रम (State-Specific Initiatives)	• **महाराष्ट्र → तृतीयपंथी कल्याण मंडळ**; सामाजिक सुरक्षा आणि शैक्षणिक पाठबळ.

तृतीयपंथी कल्याणकारी कल्याणकारी धोरणे: अंमलबजावणीतील अडथळे आणि आव्हाने

(Persistent Challenges in Transgender Welfare)

- **कायदा आणि अंमलबजावणीतील दरी (Law–implementation gap)** → हक्कांना मान्यता मिळाली आहे पण अंमलबजावणी कमकुवत → २०१९ च्या कायद्यानंतरही जमिनी स्तरावर (On-ground) मर्यादित बदल.
- **स्व-ओळखीच्या अधिकाराचे सौम्यीकरण (Self-identification dilution)** → प्रमाणपत्राची प्रक्रिया नोकरशाहीच्या कचाट्यात → 'नालसा' (NALSA) निकालाच्या मूळ भावनेच्या विरुद्ध.
- **रोजगाराची पोकळी (Employment vacuum)** → नोकरीच्या संधींशिवाय कौशल्य विकास योजना → असंघटित क्षेत्रातील उपजीविकेवर असलेले अवलंबित्व कायम.
- **आरोग्य सेवा उपलब्धतेतील तफावत (Healthcare access gap)** → प्रशिक्षित आरोग्य कर्मचाऱ्यांचा अभाव → सरकारी रुग्णालयांमध्ये 'लिंग-निश्चिती उपचार' (Gender-affirmative care) दुर्मिळ.
- **सामाजिक स्वीकारार्हतेची कमतरता (Social acceptance deficit)** → केवळ कल्याणकारी योजना कुटुंब आणि समाजाकडून होणारी उपेक्षा भरून काढू शकत नाहीत → बेघर होण्याचा धोका कायम.
- **जागरूकतेचा अभाव (Awareness deficit)** → हक्क आणि योजनांची अपुरी माहिती → शासकीय लाभांचा लाभ घेण्याचे प्रमाण अत्यल्प.

असुरक्षित घटकांच्या समस्यांवरील उपाययोजना

(Suggestions for Addressing Issues of Vulnerable Sections - Group-wise)

असुरक्षित घटक (Vulnerable Section)	केंद्रित सूचना / पुढील मार्ग (Focused Suggestions / Way Forward)
अनुसूचित जाती (SCs)	• **प्रवेशाकडून परिणामांकडे संक्रमण (Shift from access to outcomes)** → केवळ शिष्यवृत्ती नाही, तर दर्जेदार शिक्षण आणि कौशल्यांवर भर. • **SC/ST (अत्याचार प्रतिबंधक) कायद्याची कडक अंमलबजावणी (Strict enforcement of PoA Act)** → दोषसिद्धीचे उच्च प्रमाण गाठणे. • **निधीचा प्रभावी वापर (Effective utilisation of funds)** → PM-AJAY / उपयोजनेच्या निधीचा वापर आणि परिणामांचा मागोवा घेणे. • **जागरूकता आणि कायदेशीर मदत (Awareness & legal aid)** → अत्याचारांच्या कमी नोंदीची समस्या सोडवणे.
अनुसूचित जमाती (STs)	• **वन हक्क कायद्याची जलद अंमलबजावणी (Speedy implementation of FRA)** → सामूहिक वन हक्क मिळवून देणे. • **संमतीने विकास (Development with consent)** → PESA आणि पाचव्या अनुसूचीतील प्रशासन व्यवस्थेचा सन्मान करणे. • **उपजीविकेचे विविधीकरण (Livelihood diversification)** → वन धन योजनेअंतर्गत 'गौण वन उत्पादनांची' मूल्य साखळी विकसित करणे. • **PVTG गटांना केंद्रित पाठबळ (Focused support to PVTGs)** → 'पीएम-जनमन' (PM-JANMAN) मिशनची प्रभावी अंमलबजावणी.
इतर मागासवर्गीय (OBCs)	• **ओबीसींचे उप-वर्गीकरण (Sub-categorisation of OBCs)** → अंतर्गत असमानतेचा प्रश्न सोडवणे. • **क्रिमी लेयर निकषांची नियमित उजळणी (Regular revision of creamy layer)** → अधिक चांगल्या प्रकारे लक्षित गट निवडणे.

	• **आरक्षणापलीकडे क्षमता बांधणी (Capability building)** → कौशल्ये, कोचिंग आणि उद्योजकता विकासावर भर. • **NCBC (कलम 338B) ची भूमिका बळकट करणे.**
महिला (Women)	• **विनावेतन घरकामाचा बोजा कमी करणे (Reduce unpaid care burden)** → पाळणाघरे, मातृत्व सहाय्य आणि सामायिक काळजी धोरणे. • **सुरक्षा कायद्यांची कडक अंमलबजावणी (Strong enforcement of safety laws)** → घरगुती हिंसाचार कायदा आणि कार्यस्थळी लैंगिक छळ प्रतिबंधक कायदा. • **बचत गटांना बाजारपेठेशी जोडणे (Link SHGs to markets)** → शाश्वत उपजीविका निर्माण करणे. • **केवळ प्रतिनिधित्वाकडून सत्तेकडे (From representation to power)** → स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील 'प्रॉक्सी' (प्रतिनिधी) नेतृत्वाला आळा घालणे.
बालके (Children)	• **बालपण पूर्व पोषणाला प्राधान्य (Prioritise early childhood nutrition)** → ICDS आणि 'पोषण' अंतर्गत गुणवत्तेवर लक्ष केंद्रित करणे. • **पायाभूत शिक्षण अभियान (Foundational learning mission)** → 'ASER' अहवालात नमूद केलेली शैक्षणिक तूट भरून काढणे. • **बाल संरक्षण अंमलबजावणी बळकट करणे (Strengthen child protection)** → पॉक्सो (POCSO) कायद्याची प्रभावी अंमलबजावणी. • **लाभांची सुवाह्यता (Portability of benefits)** → स्थलांतरित आणि शहरी-गरीब बालकांना सेवांची उपलब्धता.
ज्येष्ठ नागरिक (Elderly)	• **पुरेशी आणि सार्वत्रिक पेन्शन (Adequate & universal pensions)** → NSAP च्या रकमेत सुधारणा/वाढ करणे. • **वृद्धरोग आरोग्य सेवेचा विस्तार (Expand geriatric healthcare)** → जिल्हा स्तरावर NPHCE यंत्रणा मजबूत करणे. • **निर्वाह कायद्याची जागरूकता (Awareness of Maintenance Act, 2007)** → कायद्याची अंमलबजावणी आणि माहिती वाढवणे. • **समुदाय-आधारित काळजी (Community-based care)** → डे-केअर सेंटर्स आणि सहाय्यक निवास व्यवस्था.
दिव्यांग व्यक्ती (PwDs)	• **सुलभता मानकांची अंमलबजावणी (Enforce accessibility norms)** → इमारती, वाहतूक आणि डिजिटल प्लॅटफॉर्म दिव्यांग-स्नेही बनवणे (RPwD कायदा, 2016). • **राखीव पदे भरणे (Fill reserved posts)** → रोजगारात अर्थपूर्ण समावेश करणे. • **सर्वसमावेशक शिक्षण बळकट करणे (Strengthen inclusive education)** → सहाय्यक तंत्रज्ञान आणि विशेष शिक्षकांची नियुक्ती. • **सहाय्यक उपकरणांची व्याप्ती वाढवणे (Improve assistive device coverage)** → ADIP योजनेचा विस्तार.
तृतीयपंथी व्यक्ती (Transgender)	• **स्व-ओळखीच्या तत्त्वाचे पुनरुज्जीवन (Restore self-identification principle)** → 'नालसा' (२०१४) निकालाशी सुसंगतता आणणे. • **उपजीविका एकत्रीकरण (Livelihood integration)** → कौशल्य विकासासोबतच खात्रीशीर रोजगाराची जोड. • **सरकारी रुग्णालयांत लिंग-निश्चिती आरोग्य सेवा (Gender-affirmative healthcare).** • **तृतीयपंथी व्यक्ती कायदा, २०१९ ची प्रभावी अंमलबजावणी.**

2.सामाजिक क्षेत्राचा विकास आणि व्यवस्थापन (Development & Management of Social Sector) (आरोग्य, शिक्षण आणि मानवी संसाधने या विषयांच्या संदर्भात)

Social Sector

सामाजिक क्षेत्राचा अर्थ (Meaning of Social Sector)	सामाजिक क्षेत्राचे महत्त्व (Importance of Social Sector)
• **सामाजिक क्षेत्र (Social Sector)** → मानवी कल्याण आणि क्षमता बांधणीसाठी (Capability building) राबवल्या जाणाऱ्या सार्वजनिक सेवा. • **मुख्य घटक (Core components)** → आरोग्य, शिक्षण, पोषण, कौशल्ये आणि सामाजिक सुरक्षा. • **विकासाचे तर्कशास्त्र (Development logic)** → मानवी भांडवल निर्मिती (Human capital formation) → सर्वसमावेशक आणि शाश्वत विकास.	• **मानव विकास (Human development)** → निरोगी, सुशिक्षित आणि कुशल लोकसंख्या तयार करणे. • **आर्थिक उत्पादकता (Economic productivity)** → श्रमाची गुणवत्ता सुधारणे आणि लोकसंख्याशास्त्रीय लाभांश (Demographic dividend) मिळवणे. • **सामाजिक समानता (Social equity)** → विविध गट आणि पिढ्यांमधील विषमता कमी करणे. • **राज्याची वैधता (State legitimacy)** → प्रभावी सेवा पुरवठ्यातून शासनावरील जनसामान्यांचा विश्वास वाढवणे.

सामाजिक क्षेत्रातील प्रमुख उप-क्षेत्रे (Key Social Sector Domains)

- **आरोग्य क्षेत्र (Health sector)** → प्रतिबंधात्मक (Preventive), संवर्धनात्मक (Promotive) आणि उपचारात्मक (Curative) निगा.
- **शिक्षण क्षेत्र (Education sector)** → पायाभूत (Foundational), माध्यमिक आणि उच्च शिक्षण.
- **मानवी संसाधने (Human resources)** → कौशल्ये (Skills), रोजगारक्षमता (Employability) आणि कार्यशक्तीचे नियोजन (Workforce planning).

आरोग्य क्षेत्र (Health Sector)

भारतातील आरोग्य सेवा प्रणालीची संरचना (Structure of Healthcare System in India)

स्तर / घटक (Level / Component)	संस्था आणि मुख्य कार्ये (Institutions & Key Functions)
प्राथमिक आरोग्य सेवा (Primary Healthcare)	• **उप-केंद्रे (SCs)** → प्रतिबंधात्मक आणि संवर्धनात्मक निगा → माता आणि बाल आरोग्य (MCH), लसीकरण. • **प्राथमिक आरोग्य केंद्रे (PHCs)** → मूलभूत उपचारात्मक निगा → बाह्यरुग्ण विभाग (OPD), किरकोळ आजार, संदर्भ सेवा (Referrals). • **आरोग्य आणि कल्याण केंद्रे (HWCs)** → सर्वसमावेशक प्राथमिक निगा → असंसर्गजन्य रोग (NCDs), मानसिक आरोग्य, वृद्धरोग.
द्वितीयक आरोग्य सेवा (Secondary Healthcare)	• **ग्रामीण रुग्णालये / सामुदायिक आरोग्य केंद्रे (CHCs)** → तज्ज्ञ सेवा → औषधवैद्यक, शस्त्रक्रिया, स्त्रीरोग आणि प्रसूतीशास्त्र (OBGY), बालरोग चिकित्सा. • **उप-जिल्हा / जिल्हा रुग्णालये** → आंतररुग्ण (Inpatient) निगा, आपत्कालीन सेवा.
तृतीयक आरोग्य सेवा (Tertiary Healthcare)	• **वैद्यकीय महाविद्यालये आणि शिक्षण रुग्णालये** → विशेष आणि अति-विशेष (Super-specialised) निगा.

	• **शीर्ष/केंद्रीय संस्था (उदा. AIIMS)** → प्रगत निदान, संशोधन आणि प्रशिक्षण.
सार्वजनिक आरोग्य प्रणाली (Public Health System)	• **रोग सर्वेक्षण आणि प्रतिबंध** → उद्रेक नियंत्रण (Outbreak control). • **राष्ट्रीय आरोग्य कार्यक्रम** → क्षयरोग (TB), HIV, हिवताप (Malaria), असंसर्गजन्य रोग (NCDs).
खाजगी आरोग्य क्षेत्र (Private Healthcare Sector)	• बाह्यरुग्ण (OPD) आणि तृतीयक निगेचा मुख्य स्रोत → शहरी भागात केंद्रीकरण. • निदान आणि रुग्णालयांमध्ये मोठी भूमिका → यामुळे खिशातून होणारा खर्च (OOP expenditure) वाढतो.
वित्तपुरवठा आणि विमा स्तर (Financing & Insurance Layer)	• **सार्वजनिक निधी** → केंद्र + राज्य अर्थसंकल्प. • **आरोग्य विमा** → आयुष्मान भारत (PM-JAY). • **कौटुंबिक खर्च** → लक्षणीय वैयक्तिक खर्च (Out-of-Pocket costs).
प्रशासन आणि नियमन (Governance & Regulation)	• **धोरण आणि देखरेख** → केंद्र स्तरावर आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण मंत्रालय (MoHFW). • **अंमलबजावणी** → राज्य आरोग्य विभाग. • **मानके आणि नियमन** → वैद्यकीय शिक्षण, गुणवत्तेचे निकष.

भारतीय आरोग्य व्यवस्थेतील विविध स्तरांवरील आव्हाने
(Issues in Indian Healthcare System at Different Levels)

स्तर (Level)	**मुख्य समस्या**
प्राथमिक स्तर (Primary Level: Sub-Centres & PHCs)	• **पायाभूत सुविधांमधील तूट (Infrastructure gaps)** → सेवा पुरवठ्यात अडथळे → **१८% PHCs मध्ये डॉक्टर नाहीत; २८% मध्ये प्रयोगशाळा तंत्रज्ञ नाहीत** (Rural Health Statistics 2023). • **विषम उपलब्धता (Skewed access)** → दुर्गमता आणि भौगोलिक मर्यादा → आदिवासी, डोंगराळ आणि आकांक्षी जिल्ह्यांमध्ये सेवा पोहोचणे कठीण. • **फ्रंटलाईन वर्कर्सवरील कामाचा ताण** → ANM आणि आशा (ASHA) कार्यकर्त्यांना एकाच वेळी अनेक कामे करावी लागतात → कमी मानधन आणि मर्यादित प्रशिक्षणामुळे गुणवत्तेवर परिणाम. • **सार्वजनिक PHCs चा कमी वापर** → लोकांमध्ये गुणवत्तेबाबत साशंकता आणि डॉक्टरांच्या अनुपस्थितीमुळे खाजगी डॉक्टरांना पसंती.
द्वितीयक स्तर (Secondary Level: CHCs & District Hospitals)	• **तज्ज्ञांची टंचाई (Specialist shortage)** → विहित निकष पूर्ण होत नाहीत → **८०% पेक्षा जास्त CHCs मध्ये चारही तज्ज्ञ (स्त्रीरोगतज्ज्ञ, शस्त्रक्रियातज्ज्ञ, फिजिशियन, बालरोगतज्ज्ञ) उपलब्ध नाहीत.** • **कमकुवत संदर्भ यंत्रणा (Weak referral mechanisms)** → PHC स्तरावरून थेट मोठ्या रुग्णालयात रुग्ण जातात → यामुळे CHCs एकतर ओव्हरलोड होतात किंवा त्यांचा वापरच होत नाही. • **निदान आणि उपकरणांची कमतरता** → अपुऱ्या प्रयोगशाळा आणि रक्तपेढ्या → परिणामी निदान आणि पुढील संदर्भास (Referral) विलंब होतो. • **रुग्णालय व्यवस्थापनातील त्रुटी** → प्रशिक्षित प्रशासकांचा अभाव → मानवी संसाधन (HR) आणि लॉजिस्टिक देखरेखीमध्ये कमतरता.

द्वितीयक स्तर (Secondary Level: CHCs & District Hospitals)	• **तज्ज्ञांची टंचाई (Specialist shortage)** → विहित निकष पूर्ण होत नाहीत → **८०% पेक्षा जास्त CHCs मध्ये चारही तज्ज्ञ (स्त्रीरोगतज्ज्ञ, शस्त्रक्रियातज्ज्ञ, फिजिशियन, बालरोगतज्ज्ञ) उपलब्ध नाहीत.** • **कमकुवत संदर्भ यंत्रणा (Weak referral mechanisms)** → PHC स्तरावरून थेट मोठ्या रुग्णालयात रुग्ण जातात → यामुळे CHCs एकतर ओव्हरलोड होतात किंवा त्यांचा वापरच होत नाही. • **निदान आणि उपकरणांची कमतरता** → अपुऱ्या प्रयोगशाळा आणि रक्तपेढ्या → परिणामी निदान आणि पुढील संदर्भास (Referral) विलंब होतो. • **रुग्णालय व्यवस्थापनातील त्रुटी** → प्रशिक्षित प्रशासकांचा अभाव → मानवी संसाधन (HR) आणि लॉजिस्टिक देखरेखीमध्ये कमतरता.
प्रणालीगत समस्या (Systemic Issues - सर्व स्तरांवर)	• **सार्वजनिक आरोग्यावरील कमी खर्च** → संसाधनांच्या मर्यादा → **GDP च्या केवळ ~२.१% खर्च** (Economic Survey 2023), तर WHO चा निकष ५% आहे. • **खिशातून होणारा उच्च खर्च (OOPE)** → वैद्यकीय खर्चामुळे येणारे दारिद्र्य → एकूण आरोग्य खर्चाच्या **~४८% खर्च व्यक्तीला स्वतः करावा लागतो** (NHA 2021). • **नियमनातील त्रुटी** → खाजगी आरोग्य सेवांच्या किंमती, गुणवत्ता आणि नैतिकतेवर कमकुवत नियंत्रण. • **विखंडित डिजिटल आरोग्य प्रणाली** → माहितीची देवाणघेवाण (Interoperability) करण्यात अडचणी → कोविन (CoWIN) आणि आभा (ABHA) व्यतिरिक्त इतरत्र डिजिटल अवलंबनाचा अभाव. • **शहरी-ग्रामीण विषमता** → डॉक्टर आणि रुग्णालयातील खाटांचे शहरांमध्ये केंद्रीकरण → ग्रामीण भागात आरोग्याची मोठी तूट.

Key Government Initiatives in the Health Sector

उपक्रम(Initiatives)	माहिती
१. राष्ट्रीय आरोग्य अभियान (National Health Mission - NHM)	• **सुरुवात:** 2005 (NRHM); 2013 मध्ये विस्तार (NUHM) → ग्रामीण + शहरी आरोग्य. • **उद्देश:** प्राथमिक आणि द्वितीयक आरोग्य सेवा बळकट करणे. • **लोकसहभाग:** आशा (ASHAs), ग्राम आरोग्य पोषण दिवस (VHNDs), रोगी कल्याण समिती द्वारे समुदायाचा सहभाग. • **लक्ष्य:** माता आणि बाल आरोग्य (MCH), संसर्गजन्य रोग आणि आरोग्य यंत्रणा बळकट करण्यावर भर. • **परिणाम:** MMR आणि IMR मध्ये घट, संस्थात्मक प्रसूती आणि लसीकरणामध्ये वाढ.
२. आयुष्मान भारत कार्यक्रम (Ayushman Bharat Programme - 2018)	• ही एक सर्वसमावेशक आरोग्य सुधारणा (Umbrella health reform) आहे ज्यामध्ये प्राथमिक आरोग्य आणि आर्थिक संरक्षण यावर भर दिला आहे.
३. आरोग्य आणि कल्याण केंद्रे (Health & Wellness Centres - HWCs)	• **लक्ष्य:** 1.5 लाख उप-केंद्रे (SCs) आणि प्राथमिक आरोग्य केंद्रांचे (PHCs) रूपांतर → सर्वसमावेशक प्राथमिक आरोग्य सेवा. • **व्याप्ती:** असंसर्गजन्य रोग (NCD) तपासणी, मानसिक आरोग्य, वृद्धरोग (Geriatrics) आणि वेदनाशमन उपचार (Palliative care). • **बदल:** निवडक सेवांकडून प्रतिबंधात्मक (Preventive) आणि संवर्धनात्मक (Promotive) निगेकडे वाटचाल.

४. प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना (PM-JAY)	• **स्वरूप:** जगातील सर्वात मोठी सरकारी अर्थसहाय्यित आरोग्य विमा योजना. • **कवच:** प्रति कुटुंब प्रति वर्ष 5 लाख रुपयांचे संरक्षण → ~50 कोटी लाभार्थी. • **वैशिष्ट्य:** द्वितीयक आणि तृतीयक रुग्णालयात दाखल होण्यासाठी सार्वजनिक आणि खाजगी रुग्णालयांमध्ये सुविधा. • **अंमलबजावणी:** ABHA द्वारे सक्षम; राष्ट्रीय आरोग्य प्राधिकरण (NHA) द्वारे अंमलबजावणी.
५. आयुष्मान भारत डिजिटल मिशन (ABDM)	• **सुरुवात:** 2021 → डिजिटल आरोग्य परिसंस्था (Ecosystem). • **घटक:** ABHA ID, हेल्थ फॅसिलिटी रजिस्ट्री (HFR), हेल्थ प्रोफेशनल रजिस्ट्री (HPR). • **फायदा:** माहितीची देवाणघेवाण करण्यायोग्य (Interoperable) डिजिटल आरोग्य रेकॉर्ड्स → उपचारात अखंडता
६. प्रधानमंत्री स्वास्थ्य सुरक्षा योजना (PMSSY)	• **उद्देश:** प्रादेशिक आरोग्य विषमता दूर करणे. • **पायाभूत सुविधा:** AIIMS सारख्या संस्थांची स्थापना + वैद्यकीय महाविद्यालयांचे अपग्रेडेशन. • **प्रगती:** 22+ नवीन AIIMS घोषित किंवा स्थापित.
७. मिशन इंद्रधनुष्य (Mission Indradhanush)	• **सुरुवात:** 2014 → सार्वत्रिक लसीकरण. • **व्याप्ती:** लसीकरणाने प्रतिबंध करता येणाऱ्या 12 आजारांचा समावेश. • **विशेष भर:** कमी व्याप्ती असलेले जिल्हे आणि शहरी झोपडपट्ट्यांमध्ये तीव्र मोहीम (Intensified MI). • **निकाल:** बाल लसीकरण कव्हरेजमध्ये सुधारणा.
८. NPCDCS	• **लक्ष्य:** असंसर्गजन्य रोगांचा (NCDs) प्रतिबंध आणि नियंत्रण → कर्करोग, मधुमेह, हृदयविकार (CVD), स्ट्रोक. • **कार्य:** आरोग्य आणि कल्याण केंद्रांवर (HWCs) तपासणी → लवकर निदान आणि पुढील उपचार (Referral).
९. ई-संजीवनी (eSanjeevani)	**स्वरूप:** राष्ट्रीय टेलिमेडिसिन प्लॅटफॉर्म → मोफत सल्लामसलत. **दुवा:** प्राथमिक सुविधांना तज्ज्ञांशी जोडते. **प्रगती:** 14+ कोटी सल्लामसलत (2024) → दुर्गम भागात आरोग्य पोहोच.
१०. PM–ABHIM	**सुरुवात:** 2021 → लवचिक सार्वजनिक आरोग्य पायाभूत सुविधा. **लक्ष्य:** रोग सर्वेक्षण (Disease surveillance), ब्लॉक-स्तरीय प्रयोगशाळा. **सुविधा:** जिल्ह्यांमध्ये क्रिटिकल केअर हॉस्पिटल ब्लॉक्सची निर्मिती.

भारतातील आरोग्य क्षेत्रातील वित्तपुरवठ्याची समस्या (Issue of Healthcare Funding in India)

सद्य:स्थिती (Current Funding Scenario)	**अलीकडील अर्थसंकल्पीय कल (Recent Budgetary Trends)**
एकूण आरोग्य खर्च (Total Health Expenditure - FY 2022): ₹9.04 लाख कोटी → GDP च्या 3.8% → ~₹6,600 दरडोई (Per capita). **सार्वजनिक आरोग्य खर्च (Public health spending):** GDP च्या ~1.9% → राष्ट्रीय आरोग्य धोरण (NHP)-2017 च्या उद्दिष्टापेक्षा (2.5%) कमी.	**केंद्रीय अर्थसंकल्प 2025–26:** आरोग्य मंत्रालयासाठी ~₹96,000 कोटी → वार्षिक (YoY) +9.5% वाढ. **कोविड-नंतरची गती:** आर्थिक वर्ष 2020–21 पासून आरोग्य खर्चात जवळपास दुप्पट वाढ.

सार्वजनिक वाटा वाढत आहे: 29% (FY15) → 48% (FY22) → 'खिशातून होणाऱ्या खर्चा'कडून (OOPE) हळूहळू होणारा बदल. **भांडवली खर्चात (Capital expenditure) वाढ:** एकूण आरोग्य खर्चाच्या (THE) 12.7% → कोविडनंतर पायाभूत सुविधांवर (Infrastructure) भर.	**पायाभूत सुविधांवर भर:** पीएम-आत्मनिर्भर स्वस्थ भारत योजना (PM-Atmanirbhar Swasth Bharat Yojana) → प्रयोगशाळा (Labs), रोगनिरीक्षण (Surveillance), आणि रुग्णालये.
वित्तपुरवठ्यातील प्रमुख आव्हाने (Key Funding Challenges) **उद्दिष्टपूर्तीत तूट:** खर्च < GDP च्या 2.5% → 'सार्वत्रिक आरोग्य कव्हरेज' (UHC) उद्दिष्टात विलंब. **उच्च 'खिशातून होणारा खर्च' (High OOPE):** ~48% → वैद्यकीय गरिबी (Medical poverty) → संकटकालीन वित्तपुरवठा (Distress financing) (NHA 2021 नुसार). **आंतर-राज्य विषमता (Inter-state disparity):** अनेक राज्यांचा आरोग्य खर्च त्यांच्या अर्थसंकल्पाच्या < 8% आहे. **खाजगी क्षेत्राचे वर्चस्व:** ~$5.5 अब्ज खाजगी आरोग्य/फार्मा गुंतवणूक (2023) → सार्वजनिक यंत्रणा मागे पडत आहे. **विमा संरक्षणातील त्रुटी (Insurance gaps):** पीएम-जय (PM-JAY) चे आंशिक कव्हरेज → अनौपचारिक आणि मध्यम वर्ग अरक्षित (Exposed).	**पुढील मार्ग (Way Forward)** **सार्वजनिक खर्च वाढवणे:** GDP च्या 2.5% (अल्पकालीन) → 3% (दीर्घकालीन). **प्राथमिक आरोग्यसेवा बळकट करणे:** आरोग्य आणि कल्याण केंद्रे (HWCs) + मानवी संसाधने (HR) + निदान सुविधा (Diagnostics). **'खिशातून होणारा खर्च' (OOPE) कमी करणे:** पीएम-जय (PM-JAY) विस्तार + मोफत औषधे (जन औषधी) + किंमत नियंत्रण (Price regulation). **राज्यांना प्रोत्साहन:** कामगिरीवर आधारित आरोग्य अनुदान (Performance-linked health grants). **डेटा-आधारित नियोजन:** जिल्हा आरोग्य क्रमवारी, रोगांच्या ओझ्याचे मॅपिंग (Disease burden mapping). **उत्तरदायित्व (Accountability):** डॅशबोर्ड्स, तृतीय-पक्ष लेखापरीक्षण (Third-party audits), सामाजिक लेखापरीक्षण (Social audits).

भारतातील माता आणि नवजात बाल आरोग्याची समस्या (Issue of Maternal & Neonatal Health in India)

माता आरोग्य कल (Maternal Health Trends) **MMR मध्ये घट (MMR decline):** ~460 (1985) → ~80 प्रति 1,00,000 (2023) → 1990 पासून 86% घट. **निरपेक्ष भार कायम (Absolute burden persists):** ~19,000 माता मृत्यू/वर्ष → ~52/दिवस. **जागतिक संदर्भ (Global relevance):** माता मृत्यूंमध्ये भारताचा वाटा सर्वाधिक असणाऱ्या देशांमध्ये समावेश.	**नवजात आणि बाल आरोग्य कल (Neonatal & Child Health Trends)** **NMR मध्ये घट (NMR reduction):** 1990 पासून ~70% → 17.3/1,000 (2023). **IMR आणि U5MR मध्ये घट (IMR & U5MR decline):** 1990 पासून अनुक्रमे 71% आणि 78%. **जागतिक सरासरीपेक्षा वेगवान (Faster than global average):** तरीही प्रदेशांमध्ये असमानता (Uneven across regions).
प्रादेशिक कामगिरी (Regional Performance) **SDG साध्य करणारी राज्ये (SDG achievers):** (MMR <70) → केरळ, महाराष्ट्र, तमिळनाडू, आंध्र प्रदेश, तेलंगणा, कर्नाटक, गुजरात, झारखंड. **सर्वोत्तम कामगिरी (Best performers):** केरळ (~19), तेलंगणा (~43), आंध्र प्रदेश (~45). **सुधारणा करणारी राज्ये (Improvers):** कर्नाटक (108 → 63); बिहार (118 → 100). **मागे पडलेले प्रदेश (Lagging regions):** उत्तर-मध्य आणि ईशान्य राज्ये → कमकुवत व्यवस्था (Weak systems).	**सुधारणेचे घटक (Drivers of Improvement)** **संस्थात्मक प्रसुती (Institutional deliveries):** JSY प्रोत्साहन → प्रशिक्षित सुईणींची उपस्थिती (Skilled birth attendance). **प्रसुतीपूर्व काळजी (Antenatal care):** PMSMA → सुनिश्चित ANC तपासण्या (Check-ups). **पोषण आणि उत्पन्न साहाय्य (Nutrition & income support):** PMMVY → माता आरोग्य अनुपालन (Compliance). **पायाभूत सुविधा विस्तार (Infrastructure expansion):** डिलिव्हरी पॉइंट्स, FRUs, रुग्णवाहिका.
कायमस्वरूपी आव्हाने (Persistent Challenges)	**माता आणि नवजात आरोग्यासाठी पुढील मार्ग (Way Forward for Maternal & Neonatal Health)**

उच्च निरपेक्ष मृत्यू (High absolute deaths): लोकसंख्येचा प्रचंड आवाका दरातील फायद्यांना (Rate gains) कमी करतो. **असुरक्षित गर्भपात (Unsafe abortions):** (~8%) → ~13 माता मृत्यू/दिवस → प्रवेश आणि जनजागृतीतील तफावत (Access & awareness gap). **प्रादेशिक असमानता (Regional inequality):** दक्षिण विरुद्ध उत्तर-मध्य अशी दरी. **सामाजिक घटकांकडे दुर्लक्ष (Social determinants neglected):** ॲनिमिया (Anemia), कुपोषण, बालविवाह. **कमकुवत देखरेख (Weak monitoring):** माता मृत्यूंचे उशिरा होणारे लेखापरीक्षण (Audits) → संथ प्रतिसाद.	**समतेवर लक्ष (Equity focus):** प्रदेश-विशिष्ट MNH मिशन → आदिवासी, आकांक्षी (Aspirational) आणि उच्च-MMR जिल्हे. **काळजीचे सातत्य (Continuum of care):** ANC → संस्थात्मक प्रसुती → PNC → आपत्कालीन प्रसुती आणि नवजात काळजी. **पायाभूत सुविधा आणि मनुष्यबळ (Infrastructure & workforce):** FRUs बळकट करणे → सुईणी (Midwifery) आणि प्रशिक्षित प्रसुती सहाय्यकांचा विस्तार. **सामाजिक घटक (Social determinants):** पोषण, ॲनिमिया निर्मूलन, मुलींचे शिक्षण आणि लग्नाचे वय वाढवण्यासाठी अभिसरण (Convergence). **देखरेख आणि उत्तरदायित्व (Monitoring & accountability):** रिअल-टाइम डॅशबोर्ड्स → माता मृत्यूंचे ऑडिट → जिल्हा-स्तरीय प्रोत्साहन.

शिक्षण

भारतातील शिक्षण व्यवस्थेची रचना (Structure of Education System in India)

स्तर / घटक (Level / Component)	संस्था आणि प्रमुख वैशिष्ट्ये (Institutions & Key Features)
पूर्व बाल्यावस्था निगा आणि शिक्षण (Early Childhood Care & Education - ECCE)	• **अंगणवाडी केंद्रे:** शालेय पूर्व शिक्षण, पोषण, काळजी. • **NEP 2020:** मूलभूत टप्प्याअंतर्गत (Foundational stage) वय 3–6 साठी ECCE.
शालेय शिक्षण (School Education)	• **मूलभूत टप्पा (Foundational Stage):** इयत्ता पूर्व-प्राथमिक ते 2 → साक्षरता आणि संख्याज्ञान (Numeracy). • **तयारीचा टप्पा (Preparatory Stage):** इयत्ता 3–5 → अनुभवावर आधारित शिक्षण (Experiential learning). • **मध्यम टप्पा (Middle Stage):** इयत्ता 6–8 → विषय-आधारित शिक्षण. • **माध्यमिक टप्पा (Secondary Stage):** इयत्ता 9–12 → बहुविद्याशाखीय लवचिकता (Multidisciplinary flexibility).
उच्च शिक्षण (Higher Education)	• **विद्यापीठे:** केंद्रीय, राज्य, खाजगी, अभिमत (Deemed). • **महाविद्यालये:** सामान्य, व्यावसायिक, स्वायत्त (Autonomous). • **बहुविद्याशाखीय दृष्टीकोन (Multidisciplinary approach):** NEP 2020.
तांत्रिक आणि व्यावसायिक शिक्षण (Technical & Professional Education)	• **विशेष संस्था:** IITs, NITs, IIMs, AIIMS. • **शाखा:** अभियांत्रिकी, वैद्यकीय, विधी (Law), व्यवस्थापन.
कौशल्य आणि व्यावसायिक शिक्षण (Vocational & Skill Education)	• **संस्था:** ITIs, पॉलिटेक्निक → रोजगारभिमुख कौशल्ये (Job-oriented skills). • **एकत्रीकरण:** शालेय शिक्षणासह एकत्रीकरण → NEP 2020.
मुक्त आणि दूरस्थ शिक्षण (Open & Distance Learning)	• **मुक्त विद्यापीठे:** सुलभ प्रवेश आणि लवचिकता. • **डिजिटल प्लॅटफॉर्म्स:** ऑनलाइन आणि मिश्रित शिक्षण (Blended learning).

नियामक आणि प्रशासन रचना (Regulatory & Governance Structure)	• **धोरण:** शिक्षण मंत्रालय (Ministry of Education). • **शालेय देखरेख:** राज्ये आणि स्थानिक स्वराज्य संस्था. • **उच्च शिक्षण नियमन:** UGC, AICTE (NEP अंतर्गत सुधारणा प्रस्तावित).

शिक्षण: भारतीय शिक्षण व्यवस्थेतील प्रमुख आव्हाने (Major Challenges in Indian Education System)

आव्हानात्मक क्षेत्र (Challenge Area)	डेटा / तथ्यांसह मुख्य समस्या (Key Issues with Data / Facts)
पायाभूत सुविधांमधील कमतरता (Infrastructure Deficiencies)	• **एक-शिक्षकी शाळा (One-teacher schools):** ~1.1 लाख शाळा एका शिक्षकावर चालतात → बहु-श्रेणी अध्यापनावर (Multi-grade teaching) परिणाम. • **कमी सार्वजनिक निधी (Low public funding):** GDP च्या केवळ ~0.4% (अर्थसंकल्प 2024–25) → निकृष्ट वर्गखोल्या, स्वच्छतागृहे, प्रयोगशाळा. • **कमकुवत पाया (Weak foundations):** ASER अहवालानुसार: इयत्ता 7 वी मधील >50% ग्रामीण विद्यार्थ्यांना इयत्ता 2 री चे पुस्तक वाचता येत नाही किंवा भागाकार करता येत नाही.
शिक्षण आणि अध्ययनाची गुणवत्ता (Quality of Learning & Teaching)	• **शैक्षणिक गरिबी (Learning poverty):** UNESCO GEM 2024–25: वयाच्या 10 व्या वर्षापर्यंत ~73% मुलांना साधे मजकूर वाचता येत नाही. • **नोंदणी-गुणवत्ता तफावत (Enrolment–quality gap):** उच्च पटनोंदणी पण कमी क्षमता (Competencies). • **शाळा निवडीतील बदल (School choice shift):** ASER 2024 नुसार खाजगी शाळांकडे स्थलांतर → सरकारी शाळांवरील विश्वासाचा अभाव (Trust deficit).
शिक्षकांची कमतरता आणि कौशल्य तफावत (Teacher Shortages & Skill Gaps)	• **उच्च विद्यार्थी-शिक्षक प्रमाण (High PTR):** उच्च माध्यमिक स्तरावर 47:1 (आदर्श प्रमाण 26:1 असावे). • **अशैक्षणिक कामे (Non-teaching duties):** निवडणुका, सर्वेक्षणे, प्रशासकीय कामे → अध्यापनाच्या वेळेचा अपव्यय. • **प्रशिक्षणातील त्रुटी (Training gaps):** मर्यादित निरंतर व्यावसायिक विकास (Continuous professional development).
प्रवेश, गळती आणि समतेचे मुद्दे (Access, Dropouts & Equity Issues)	• **माध्यमिक स्तरावरील उच्च गळती (High secondary dropouts):** 14.1% (प्राथमिक स्तरावर हे प्रमाण 1.9% आहे). • **ग्रामीण-शहरी तफावत (Rural–urban divide):** साक्षरता 73.5% (ग्रामीण) विरुद्ध 87.7% (शहरी). • **लैंगिक तफावत (Gender gap):** महिला साक्षरता ~65%. • **मध्यान्ह भोजनावरील ताण (Mid-day meal stress):** अन्नाच्या महागाईचा गुणवत्तेवर परिणाम → सरकारी शाळांतून बाहेर पडण्याचे प्रमाण वाढले.
रोजगारक्षमता आणि उच्च शिक्षण संकट (Employability & Higher Education Crisis)	• **कमी शैक्षणिक आधार (Low education base):** 30.4% (25–64 वयोगट) प्राथमिक शिक्षणापेक्षा कमी शिकलेले → OECD देशांमध्ये सर्वात वाईट स्थिती. • **पदवीधरांचा विरोधाभास (Graduate paradox):** रोजगार ~65.5%, बेरोजगारी ~7.9%.

	• **उच्चभ्रू संस्थांमधील चिंता (Elite institute concerns):** IIM-Tiruchy मध्ये ~6 पैकी 1 विद्यार्थ्याला प्लेसमेंट नाही. • **कौशल्य तफावत (Skill mismatch):** नियोक्त्यांच्या मते उमेदवारांमध्ये सॉफ्ट स्किल्स (Soft skills) आणि प्रत्यक्ष कामाच्या अनुभवाचा अभाव.
डिजिटल दरी आणि विषमता (Digital Divide & Disparities)	• **असमान प्रवेश (Unequal access):** उपकरणे (Devices) आणि कनेक्टिव्हिटी शहरी भागांकडे झुकलेली आहे. • **सामाजिक दरी (Social divide):** डिजिटल शिक्षणामध्ये जात आणि उत्पन्नावर आधारित तफावत. • **शिक्षकांच्या क्षमतेचे मुद्दे (Teacher capacity issues):** गरीब प्रदेशांमध्ये डिजिटल अध्यापनशास्त्राची (Digital pedagogy) तयारी कमी.

शिक्षण: प्रमुख सरकारी उपक्रम (Key Government Initiatives in Education)

शालेय शिक्षण उपक्रम (School Education Initiatives)	उच्च शिक्षण उपक्रम (Higher Education Initiatives)
समग्र शिक्षा अभियान (Samagra Shiksha Abhiyan): एकत्रीकृत योजना (Umbrella scheme) (पूर्व-प्राथमिक ते इयत्ता XII) → पायाभूत सुविधा, शिक्षक, डिजिटल शिक्षण, निष्पत्ती (Outcomes).	**राष्ट्रीय उच्चतर शिक्षा अभियान (RUSA):** राज्य उच्च शिक्षण संस्थांमधील (HEIs) वित्तपुरवठा आणि प्रशासन सुधारणा.
पीएम श्री शाळा (PM SHRI Schools - 2022): 14,500 NEP-अनुरूप आदर्श शाळा → क्षमता-आधारित (Competency-based) आणि सर्वांगीण शिक्षण.	**राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (NEP) 2020:** 5+3+3+4 रचना, बहुविद्याशाखीय (Multidisciplinary), ॲकॅडेमिक बँक ऑफ क्रेडिट्स (ABC).
निपुण भारत मिशन (NIPUN Bharat Mission - 2021): इयत्ता 3 री पर्यंत पायाभूत साक्षरता आणि संख्याज्ञान (FLN) साध्य करणे (लक्ष्य वर्ष 2026–27).	**नॅशनल इन्स्टिट्यूशनल रँकिंग फ्रेमवर्क (NIRF):** कामगिरी-आधारित क्रमवारी → गुणवत्तेसाठी स्पर्धा.
पीएम पोषण (PM POSHAN - Mid-Day Meal): पोषण साहाय्य → पटनोंदणी, शाळेत टिकून राहण्याचे प्रमाण (Retention), शिकण्याची क्षमता.	**भारतीय उच्च शिक्षण आयोग (Higher Education Commission of India - प्रस्तावित):** एकल नियामक (Single regulator) → UGC आणि AICTE चे विलीनीकरण होणार.
दीक्षा (DIKSHA): डिजिटल मजकूर आणि शिक्षक प्रशिक्षण → अभ्यासक्रमाशी संलग्न ई-लर्निंग (e-learning).	**स्टडी इन इंडिया (Study in India):** आंतरराष्ट्रीयीकरण → परदेशी विद्यार्थ्यांना आकर्षित करणे.
विद्यांजली 2.0 (Vidyanjali 2.0): शाळांमध्ये समुदाय आणि स्वयंसेवकांचा सहभाग (Volunteer participation).	**राष्ट्रीय डिजिटल विद्यापीठ (National Digital University - प्रस्तावित):** विस्तारक्षम (Scalable) डिजिटल पदव्या.
नव भारत साक्षरता कार्यक्रम (New India Literacy Programme): प्रौढ साक्षरता (15+ वयोगट).	

भारतातील मानव संसाधन विकास आणि कौशल्य प्रशिक्षण (Human Resource Development & Skilling in India

अर्थ (Meaning - HRD & Skilling) **मानव संसाधन विकास (Human Resource Development):** कार्यशक्तीची कौशल्ये, ज्ञान, उत्पादकता आणि रोजगारक्षमता यांची पद्धतशीर वाढ.

कौशल्य परिसंस्था (Skilling ecosystem): शिक्षण–प्रशिक्षण–उमेदवारी (Apprenticeship) सातत्य → आर्थिक विकासासाठी लोकसंख्याशास्त्रीय लाभांश (Demographic dividend). **प्रशासन लिंकेज (Governance linkage):** कामगार बाजाराची प्रासंगिकता (Labour market relevance), उद्योग क्षेत्राशी सांगड, सर्वसमावेशक विकास.	
मानव संसाधन विकास आणि कौशल्य प्रशिक्षणातील प्रमुख समस्या (Key Issues in HRD & Skilling) **कमी औपचारिक कौशल्य आधार (Low formal skilling base):** केवळ 3.5% (15+ वयोगट) औपचारिकरीत्या प्रशिक्षित; 24.9% अनौपचारिक → PLFS 2022–23 → जर्मनी (~75%) आणि दक्षिण कोरिया (~96%) यांच्या तुलनेत अत्यंत कमी. **उच्च 'NEET' भार (High NEET burden):** >25% तरुण (15–29 वयोगट) शिक्षण, रोजगार किंवा प्रशिक्षणाबाहेर आहेत → ग्रामीण महिलांचे NEET प्रमाण ~45% → MoSPI 2022–23. **शिक्षण-रोजगारक्षमता तफावत (Education–employability mismatch):** केवळ 51.3% रोजगारक्षम (Employable) → इंडिया स्किल्स रिपोर्ट 2024 → IT, इलेक्ट्रॉनिक्स, बांधकाम क्षेत्रात तफावत; कमकुवत सॉफ्ट/डिजिटल स्किल्स. **नियोक्त्यांची कमी गुंतवणूक (Low employer investment):** 4 पैकी 1 कंपनी निरंतर कौशल्य प्रशिक्षणात गुंतवणूक करते → ॲन्युअल स्किल सर्व्हे 2024. **उद्योग-अकादमिक क्षेत्रातील कमकुवत दुवा (Weak industry–academia linkage):** कालबाह्य अभ्यासक्रम → >60% अभियांत्रिकी पदवीधर रोजगारक्षम नाहीत → AICTE 2023; मर्यादित इंटर्नशिप्स/अप्रेन्टिसशिप्स. **लैंगिक विषमता (Gender disparity):** ITI नावनोंदणीमध्ये महिलांचे प्रमाण <20% → गतिशीलता (Mobility), सुरक्षा आणि सामाजिक नियम कारणीभूत. **आंतर-राज्य विषमता (Inter-state disparities):** आघाडीवर: तमिळनाडू, महाराष्ट्र, गुजरात; पिछाडीवर: बिहार, झारखंड, उत्तर प्रदेश → ITI क्षमता आणि प्लेसमेंटमध्ये असमानता. **अनौपचारिक कौशल्यांना मान्यता नाही (Unrecognised informal skills):** ~80% कार्यशक्ती अनौपचारिक → प्रमाणपत्र नाही → कमी गतिशीलता आणि कमी वेतन.	**मानव संसाधन विकास आणि कौशल्य प्रशिक्षणासाठी प्रमुख सरकारी उपक्रम (Key Government Initiatives in HRD & Skilling)** **पीएम कौशल्य विकास योजना (PMKVY 1.0–4.0):** 2015 पासून → 1.6+ कोटी प्रशिक्षित (2024 पर्यंत) → PMKVY 4.0 मध्ये ऑन-द-जॉब ट्रेनिंग, उद्योग लिंकेज, AI/हरित कौशल्ये आणि RPL (Recognition of Prior Learning) वर भर. **राष्ट्रीय उमेदवारी जाहिरात योजना (National Apprenticeship Promotion Scheme - NAPS):** 25% स्टायपेंडची प्रतिपूर्ती (₹1,500 पर्यंत) → 32+ लाख शिकाऊ उमेदवार (Apprentices); महिलांचा वाटा ~20.8%; स्टायपेंड ₹12,300 पर्यंत वाढवण्याचा प्रस्ताव. **स्किल इंडिया मिशन आणि NSDC:** PPP मॉडेल → क्षेत्र कौशल्य परिषदा (Sector Skill Councils) → 40 कोटी तरुणांचे उद्दिष्ट. **स्किल इंडिया डिजिटल हब (Skill India Digital Hub - SIDH, 2023):** एकत्रीकृत डिजिटल परिसंस्था → 690+ कोर्सेस, 1,600+ ई-पुस्तके, AI करिअर मॅपिंग. **ITI नूतनीकरण (ITI Upgradation):** 1,000+ सरकारी ITIs चे आधुनिकीकरण → उद्योग भागीदारी; हब-अँड-स्पोक स्किल हब्स. **पीएम विश्वकर्मा (PM Vishwakarma - 2023):** पारंपारिक कारागीर (Traditional artisans) → प्रशिक्षण + टूलकिट्स + कर्ज सुविधा → 30 लाख कुटुंबे.

3.गरिबी आणि भूकेशी संबंधित समस्या (Issues relating to Poverty and Hunger)

गरिबी आणि भूक समजून घेणे – मुख्य संकल्पना (Understanding Poverty and Hunger – Key Concepts)

संकल्पना (Concept)	वर्णन (Description)

निरपेक्ष गरिबी (Absolute Poverty)	किमान उदरनिर्वाहाच्या गरजा (अन्न, निवारा, कपडे) पूर्ण करण्यास असमर्थता; हे निश्चित दारिद्य रेषेचा (poverty line) वापर करून मोजले जाते.
सापेक्ष गरिबी (Relative Poverty)	समाजातील इतरांच्या तुलनेत असलेली गरिबी; हे वंचिततेपेक्षा (deprivation) असमानता (inequality) दर्शवते.
जुनाट/दीर्घकालीन गरिबी (Chronic Poverty)	दीर्घकाळासाठी कायम राहणारी गरिबी, जी अनेकदा पिढ्यानपिढ्या (intergenerational) चालते.
क्षणिक/तात्पुरती गरिबी (Transient Poverty)	आजारपण, नोकरी गमावणे किंवा आपत्ती यांसारख्या धक्क्यांमुळे (shocks) निर्माण झालेली तात्पुरती गरिबी.
अपुरे पोषण (Undernutrition)	मूलभूत ऊर्जेच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी अपुरे उष्मांक सेवन (caloric intake).
कुपोषण (Malnutrition)	पोषक तत्वांचे असंतुलन (यात अपुरे पोषण आणि अतिपोषण दोन्ही समाविष्ट आहेत).
छुपी भूक (Hidden Hunger)	दृश्य चिन्हांशिवाय आवश्यक सूक्ष्म पोषक घटकांची (उदा. लोह, आयोडीन, व्हिटॅमिन A) कमतरता.
बहुआयामी दारिद्य निर्देशांक (Multidimensional Poverty Index - MPI)	एकाधिक निर्देशकांवर गरिबी मोजते: आरोग्य, शिक्षण आणि राहणीमानाचा दर्जा (UNDP आणि Oxford).

भारतातील गरिबी आणि भूकेची सद्यस्थिती (Current Status of Poverty & Hunger in India)

गरिबी (Poverty)	भूक (Hunger)
अत्यंत गरिबी - उत्पन्नावर आधारित (Extreme Poverty - Income-based) **अत्यंत गरिबीत तीव्र घट (Sharp decline):** \$3.00/दिवस (2021 PPP) या निकषावर गरिबी 27.1% (2011–12) वरून 5.3% (2022–23) पर्यंत खाली आली → ~269 दशलक्ष लोक गरिबीतून बाहेर आले (जागतिक बँक). **निचांकी स्तरावर निर्मूलनाच्या जवळ (Near eradication):** \$2.15/दिवस (2017 PPP) या खालच्या निकषावर प्रमाण ~2% (2023) → हे मूलभूत उदरनिर्वाहाच्या रेषेवर (Basic subsistence line) मिळालेले यश दर्शवते. **निम्न-मध्यम उत्पन्न रेषा (Lower-middle-income line - \$3.65/day):** गरिबी 61% (2015) वरून 44% (2021) पर्यंत कमी झाली → आर्थिक वाढ + कल्याणकारी योजनांचा परिणाम (Welfare impact). **बहुआयामी गरिबी (Multidimensional Poverty - MPI)** **MPI गरीब (MPI poor):** 11.3% (2024) ≈ 169.5 दशलक्ष लोक → आरोग्य, शिक्षण, राहणीमानाचा दर्जा (Living standards) यावर आधारित → Global MPI 2024.	**जागतिक भूक निर्देशांक 2024 (Global Hunger Index - GHI 2024)** **क्रमवारी आणि तीव्रता (Rank & severity):** 105/127, स्कोअर 27.3 → "गंभीर" (Serious) भूक (2023 मधील 28.7 वरून सुधारणा). **निर्देशांक (Indicators):** **अपुरे पोषण (Undernourishment):** 13.7% (16.6% वरून ↓). **बाल कृशता (Child wasting):** 18.7% (जगातील सर्वाधिक - highest globally). **बाल खुजेपणा (Child stunting):** 35.5%. **5 वर्षांखालील बालमृत्यू (Under-5 mortality):** 2.9%. **दीर्घकालीन कल (Long-term trend):** स्कोअर 38.4 (2000) → 27.3 (2024) → बांगलादेश/नेपाळपेक्षा प्रगतीचा वेग कमी (slower progress). **अन्न असुरक्षितता आणि कुपोषण (Food Insecurity & Malnutrition)** **कुपोषित लोकसंख्या (Undernourished population):** 189.2 दशलक्ष (14%) → FAO 2020. **NFHS-5 (2019–21):** **महिलांमधील ॲनिमिया (Women anemia):** 51.4%.

Telegram- PRAYAAS 2.0 MPSC Contact-7378743031 / 7767073031

वेगाने घट (Rapid reduction): 24.85% (2015–16) वरून 14.96% (2019–21) → 135 दशलक्ष लोक बहुआयामी गरिबीतून बाहेर पडले. **ग्रामीण भागातील प्रतिकूल स्थिती (Rural disadvantage persists):** ग्रामीण अत्यंत गरिबीचे प्रमाण 7.2% (2022–23). **असमानतेचे धोके (Inequality Concerns)** **संपत्तीचे केंद्रीकरण (Wealth concentration):** ऑक्सफॅम (Oxfam) नुसार, देशातील वरच्या 10% लोकांकडे 77% संपत्ती आहे, तर वरच्या 1% लोकांकडे 73% संपत्ती आहे. **उपभोगावरील ताण (Consumption stress):** ग्रामीण खर्चात वार्षिक (YoY) –10% घट, शहरी खर्चात –4% घट → अन्नाची उपलब्धता आणि आहाराच्या गुणवत्तेवर परिणाम.	**बालके (Children):** खुजेपणा (stunted) 34.7%, कृशता (wasted) 20%, कमी वजन (underweight) 32%. **परवडण्याबाबतचे संकट (Affordability crisis):** 74.1% लोक सकस आहार (healthy diet) घेऊ शकत नाहीत → NITI Aayog 2023. **उष्मांक सेवनातील तूट (Calorie Intake Deficit)** **ग्रामीण भागातील सर्वात गरीब 5% (Poorest rural 5%):** 1,564 kcal/दिवस (आवश्यकता 2,172). **शहरी भागातील सर्वात गरीब 5% (Poorest urban 5%):** 1,607 kcal/दिवस (आवश्यकता 2,135) → HCES 2022–23.

भारतातील गरिबी आणि भूक यांच्यातील संबंध (Relationship Between Poverty and Hunger in India)

गरिबी → भूक (Causal Pathways: Poverty Leading to Hunger) **कमी क्रयशक्ती (Low purchasing power):** अपुरे उष्मांक आणि पोषण सेवन → सर्वात गरीब 5% ग्रामीण: 1,564 kcal/दिवस (आवश्यकता 2,172); शहरी 5%: 1,607 (आवश्यकता 2,135) → HCES 2022–23. **सकस आहार परवडण्यास असमर्थता (Inability to afford healthy diet):** आहाराच्या गुणवत्तेशी तडजोड → 74.1% लोकसंख्या सकस आहार घेऊ शकत नाही → NITI Aayog 2023. **आर्थिक विषमता (Economic inequality):** अन्नाच्या उपलब्धतेत तफावत → वरच्या 10% लोकांकडे 77% संपत्ती; वरच्या 1% कडे 73% → तळाच्या लोकांसाठी अन्न सुरक्षा कमी (Reduced food security) → Oxfam. **बेरोजगारी आणि कमी वेतन (Unemployment & low wages):** अस्थिर अन्न उपभोग → 7.2% ग्रामीण अत्यंत गरिबी (2022–23) → अपुरे पोषण (Undernourishment) 13.7% → GHI 2024. **सामाजिक आणि प्रादेशिक प्रतिकूलता (Social & regional disadvantage):** उच्च गरिबी → खराब पोषण स्थिती → SC/ST, आपत्ती-प्रवण राज्ये (Disaster-prone states); MPI गरीब 11.3% (2024).	**भूक → गरिबी (Reverse Causality: Hunger Leading to Poverty)** **कुपोषण (Malnutrition):** शारीरिक आणि बोधात्मक विकासात (Cognitive development) अडथळा → बाल कृशता (Wasting) 18.7%, खुजेपणा (Stunting) 35.5% → कमी अध्ययन क्षमता आणि कमाई → GHI 2024. **मातांचे कुपोषण (Maternal undernutrition):** कमी जन्मतौल (Low birth weight) → आयुष्यभराची उत्पादकता कमी → महिलांमध्ये ॲनिमिया 51.4% → NFHS-5. **श्रम उत्पादकता कमी होणे (Reduced labour productivity):** उत्पन्नाचे नुकसान → 189.2 दशलक्ष कुपोषित → कृषी आणि अनौपचारिक कामांवर परिणाम → FAO 2020. **शिक्षणात व्यत्यय (Education disruption):** कमी मानवी भांडवल (Human capital) → पिढ्यानपिढ्या चालणारी गरिबी (Intergenerational poverty) → 5 वर्षांखालील 32% बालकांचे वजन कमी (Underweight) → NFHS-5.
सामायिक संरचनात्मक घटक (Common Structural Drivers - Reinforcing Both) **अन्न प्रणालीतील अकार्यक्षमता (Food system inefficiencies):** PDS गळती आणि वगळणे (Exclusion) → ~90 दशलक्ष पात्र लोक वगळले गेले → गरिबांमध्ये भूक.	**Vicious Cycle (One-line Flow)**

कृषी क्षेत्रातील मर्यादा (Agricultural constraints): कमी उत्पादकता + ~40% कापणीनंतरचे नुकसान (Post-harvest losses) → शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नाचे नुकसान + अन्नाचा तुटवडा.
हवामानाचे धक्के (Climate shocks): दुष्काळ/पूर → उपजीविका आणि पुरवठा साखळीत व्यत्यय → $3/दिवस पेक्षा कमी कमावणारे सर्वात गरीब 5.3% लोक सर्वाधिक प्रभावित.
सामाजिक असमानता (Social inequalities): जात, लिंग, प्रदेश → शिक्षण, नोकरी आणि अन्नाच्या उपलब्धतेत अडथळे → गरिबी-भूक सापळा (Poverty–hunger trap).

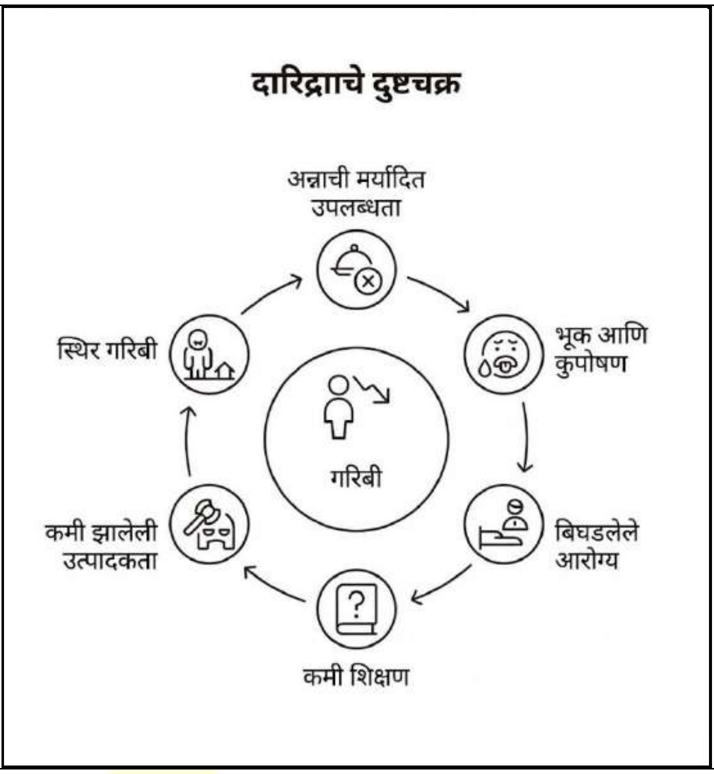

भारतातील गरिबी आणि भूक निर्मूलनासाठी सरकारी हस्तक्षेप (Government Interventions to Address Poverty & Hunger in India)

हस्तक्षेप क्षेत्र (Intervention Area)	**प्रमुख योजना → मुख्य प्रभाव → प्रमुख त्रुटी (Key Schemes → Core Impact → Major Gaps)**
अन्न सुरक्षा (Food Security)	• **NFSA, 2013:** ~80 कोटी लोकांना अनुदानित धान्य → उष्मांक सुरक्षा (Calorie security) → गळती (Leakages), ~9 कोटी लोक वगळले गेले. • **पीएम गरीब कल्याण योजना (PMGKAY):** संकटाच्या काळात मोफत धान्य (5 किलो) → 'शॉक ॲब्जॉर्बर' (संकटकाळात आधार) → तात्पुरते स्वरूप. • **एक देश एक रेशन कार्ड (ONORC):** स्थलांतरितांसाठी पोर्टेबिलिटी → प्रवेशात सातत्य (Access continuity) → तंत्रज्ञान आणि जनजागृतीचा अभाव.
रोजगार आणि उपजीविका (Employment & Livelihoods)	• **मनरेगा (MGNREGA):** मजुरी रोजगार → ग्रामीण क्रयशक्ती वाढवणे → विलंबित देयके, मागणी-पुरवठा तफावत. • **DAY-NRLM:** बचत गट (SHGs) (8+ कोटी महिला) → उत्पन्न आणि बहुआयामी गरिबीत (MPI) घट → कमकुवत बाजार लिंकेज. • **DAY-NULM:** शहरी उपजीविका → अनौपचारिक कामगारांना आधार → मर्यादित व्याप्ती (Limited coverage).
पोषण-विशिष्ट (Nutrition-Specific)	• **पोषण अभियान (POSHAN Abhiyaan):** खुजेपणा/कृशता/ॲनिमियामध्ये घट → व्याप्ती आणि अभिसरण (Convergence) → निधी आणि मनुष्यबळाची कमतरता. • **ICDS:** बाल आणि माता पोषण → सुरुवातीच्या जीवनातील निष्पत्ती (Early-life outcomes) → पायाभूत सुविधा आणि पुरवठा समस्या. • **पीएम पोषण (PM POSHAN):** शालेय भोजन → उपस्थिती आणि पोषण → गुणवत्ता आणि व्यत्ययाचे धोके.

कृषी आणि अन्न पुरवठा (Agriculture & Food Supply)	• **पीएम कृषी सिंचन योजना (PMKSY):** सिंचन → उत्पादकता आणि अन्न उपलब्धता → संथ अंमलबजावणी. • **NFSM:** तृणधान्ये आणि कडधान्य उत्पादन वाढवणे (↑) → परवडण्याजोगे दर → कापणीनंतरचे नुकसान (~40%). • **पीएम-किसान (PM-KISAN):** ₹6,000/वर्ष → शेती उत्पन्न आधार → भूमिहीन मजूर (Landless labour) वगळले गेले.
आरोग्य आणि स्वच्छता (Health & Sanitation)	• **पीएम-जय (PM-JAY):** ₹5 लाख कव्हरेज → आरोग्य-गरिबी संरक्षण → OPD कव्हरेजचा अभाव, ग्रामीण पायाभूत सुविधा कमी. • **NHM:** माता-बाल आरोग्य (MCH) आणि रोग नियंत्रण → बालमृत्यू दर (U5MR) ↓ → मनुष्यबळाची कमतरता. • **स्वच्छ भारत (Swachh Bharat):** हागणदारीमुक्त (ODF) → पोषणाचे चांगले शोषण → देखभालीचे मुद्दे.
शिक्षण आणि कौशल्य (Education & Skilling)	• **समग्र शिक्षा (Samagra Shiksha):** प्रवेश आणि टिकून राहणे (Retention) → मानवी भांडवल → पायाभूत सुविधा/शिक्षकांची कमतरता. • **पीएम कौशल्य विकास योजना (PMKVY):** कौशल्य प्रशिक्षण (1.4+ कोटी) → रोजगारक्षमता → बाजाराशी विसंगती (Market mismatch).
गृहनिर्माण आणि वित्त (Housing & Finance)	• **पीएम आवास योजना (PMAY):** 4+ कोटी घरे → राहणीमानाचा दर्जा ↑ → विलंब, जमिनीचे मुद्दे. • **जन धन योजना (PMJDY):** 50+ कोटी खाती → थेट लाभ हस्तांतरण (DBT) व्याप्ती → कमी आर्थिक साक्षरता.

(Common Challenges in Government Interventions on Poverty & Hunger)

अंमलबजावणीतील त्रुटी (Implementation gaps) → नोकरशाहीतील विलंब, भ्रष्टाचार आणि केंद्र-राज्य समन्वयाचा अभाव → यामुळे योजनांचे परिणाम कमकुवत होतात.

बहिष्कृततेच्या त्रुटी (Exclusion errors) → कागदपत्रांचे अडथळे आणि भेदभाव → अनुसूचित जाती (SCs), अनुसूचित जमाती (STs) आणि स्थलांतरित लोक लाभांपासून वंचित राहतात.

निधीच्या मर्यादा (Funding constraints) → पोषण कार्यक्रमांना अपुरा निधी → POSHAN आणि ICDS च्या व्याप्ती आणि गुणवत्तेवर परिणाम.

अक्षम सार्वजनिक वितरण प्रणाली (Inefficient PDS) → गळती आणि चुकीच्या लाभार्थ्यांची निवड → **~90 दशलक्ष पात्र लोक लाभातून वगळलेले** → भूक आणि कुपोषण कायम.

हवामान संवेदनशीलता (Climate vulnerability) → दुष्काळ/महापूर → पिकांचे नुकसान आणि उपजीविकेला फटका → ग्रामीण गरिबीत वाढ.

धान्य-केंद्रित PDS (Cereal-centric PDS) → केवळ उष्मांक (Calories) मिळतात पण पोषण नाही → प्रथिने (Protein) आणि सूक्ष्म पोषक घटकांची (Micronutrient) कमतरता.

प्रादेशिक विषमता (Regional disparities) → बिहार, उत्तर प्रदेश सारख्या राज्यांमध्ये कमकुवत क्षमता → खराब अंमलबजावणी आणि निकाल.

सामाजिक असमानता (Social inequalities) → जात, लिंग आणि वांशिक भेदभाव → लाभांपर्यंत पोहोचण्यात असमानता.

पायाभूत सुविधांची कमतरता (Infrastructure gaps) → साठवणूक, वाहतूक आणि आरोग्य सुविधांचा अभाव → सेवा पुरवठ्यात अपयश.

कमकुवत संनियंत्रण (Weak monitoring) → रिअल-टाइम डेटाचा अभाव → वेळेत सुधारणा (Course correction) करण्यात अडथळे.

पुढील मार्ग (Way Forward)

PDS सुधारणा → AI/Blockchain आणि 'मेरा रेशन' (Mera Ration) ॲपचा वापर → गळती रोखणे आणि लाभांची सुवाह्यता (Portability) सुधारणे.

आहारातील विविधता (Dietary diversification) → डाळी, भरड धान्ये (Millets) आणि दुग्धजन्य पदार्थांचा समावेश → **बालकांचा अशक्तपणा (Child wasting - 18.7%) कमी करणे.**

कापणीनंतरच्या पायाभूत सुविधा (Post-harvest infrastructure) → साठवणूक आणि शीत साखळी (Cold chains) → **~40% होणारे अन्नाचे नुकसान टाळणे.**

पुरेसा निधी (Adequate funding) → आरोग्य, पोषण आणि शिक्षणाला प्राधान्य → **MPI गरिबी (11.3%) दूर करणे.**
हवामान-अनुकूल कृषी (Climate-resilient agriculture) → दुष्काळ-प्रतिबंधक पिके आणि शाश्वत शेती पद्धतींचा अवलंब.
सर्वसमावेशक लक्ष्यीकरण (Inclusive targeting) → कागदपत्रांची प्रक्रिया सुलभ करणे → स्थलांतरित आणि असुरक्षित गटांची व्याप्ती वाढवणे.
तंत्रज्ञान-सक्षम संनियंत्रण → डेटा ॲनालिटिक्स आणि उपग्रहांचा वापर → कार्यक्रमांचा रिअल-टाइम मागोवा घेणे.
समानतेच्या उपाययोजना → विषमता कमी करणे → **संपत्तीचे केंद्रीकरण (सर्वात श्रीमंत 1%: 73% संपत्ती)** रोखण्यासाठी प्रयत्न करणे.